

GIREIDI YA

12

MIND THE GAP!

TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI

NANDI NDI SHENGA?

NGA
SIGOGO N.E

basic education
Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

MIND THE GAP STUDY GUIDE TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI

GIREIDI YA 12

NANDI NDI SHENGA?

NGA

SIGOGO N.E

Tshivenda Luambo Lwa Hayani-Gireidi Ya 12-Dzhatsha La
Vharendi-

ISBN 978-1-4315-3397-8

Vhabveledzi:

Iyi gaidi yo bveledzwa nga vhathu vha tevhelaho:

- Mavhusha Takalani I.
- Nedzharata Julia R.
- Pholi Tshifhumulo N.
- Vhamusanda Vho-Mmbi Mudzulathungo N.
- Netshizwa Rudzani L.
 - Sithi P.E
 - Nemukula L.E
 - Maphiri N.R
 - Musinyali A.S

This content may not be sold or used for commercial purposes.

Curriculum and Assessment Policy Statement (CAPS)
Grade 12 Tshivenda Home Language Mind the Gap
study guide for the novel *Nandi ndi shenga* by Sigogo
Ndivhudzannyi Emelina.

This publication has a Creative Commons Attribution Noncommercial Sharealike Licence. You can use, modify, upload, download, and share content, but you must acknowledge the Department of Basic Education, the authors and contributors. If you make any changes to the content you must send the changes to the Department of Basic Education. This content may not be sold or used for commercial purposes. For more information about the terms of the license please see: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/>.

Copyright © Department of Basic
Education 2019 222 Struben
Street, Pretoria, South Africa
Contact person: Ms C. Weston
Email: Weston.C@dbe.gov.za
Tel: (012) 357 4183
<http://www.education.gov.za>
Call Centre: 0800202933

Acknowledgements

The extracts from the novel in this study guide are
from *Nandi ndi shenga* by Sigogo Ndivhudzannyi
Emelina.

Mind the Gap Team

Senior Project Leaders: Dr S. Malapile, Ms C Weston
Production co-ordinators:
B. Monyaki, B. Ras, M. Phonela, M. Nematangari
Authors: L Nemukula,

Designer: Page82 Media
Onsite writers' workshop support:
J. Mphidi, V. Magelegheda, P. Hlabiwa, R. Maboye, N. Malope

Ministerial Foreword

The Department of Basic Education remains steadfastly committed to innovative strategies aimed at enhancing learner attainment. Consistent with the government's commitment in promoting the indigenous languages that form the tapestry of our democratic landscape, this Mind the Gap Self study guide is a concrete demonstration of this commitment.

The release of this self-study guide incorporates all the official African Home Languages focusing on the novel genre at this stage. Not only does the study guide incorporate the African languages, but it also incorporates South African Sign Language Home Language, Afrikaans Home Language and English First Additional Language.

The Mind the Gap Literature Self Study Guide is responding to the broader sectoral reading challenges that the country is experiencing. It seeks to strengthen the following strands of the National Reading Sector Plan: Teacher Development and Support; Direct Learner Support; and Provisioning and Utilisation of the Learning and Teaching Support Materials. Its interactive nature will make it easier for both teachers and learners to read, to learn or study. It is hoped that through this Study Guide, the reading and learning outcomes will be achieved.

Key terminologies are explained or illustrated in a simplified manner and examples of the types of questions as a learner you may expect to be asked in an examination, are included in this study guide. In order to build your understanding, specific questions and possible responses forms part of the study guide package.

The study guide is designed to appeal to any learner offering Grade 12, whether as a part-time or a full-time candidate. Educators in the field will also find it an invaluable resource in their practice.

Every learner is a national asset, all you need now is to put in the hours required to prepare for the examinations and excel!
We wish each and every one of you good luck and success.

MRS AM MOTSHEKGA, MP

MINISTER

DATE: 14 NOVEMBER 2019

Matsie Angelina Motshekga, MP
Minister of Basic Education

ZWI RE NGOMU

NDIMA			SIATARI
1	1	Marangaphanda	
	1.1	Ri a ni lumelisa mugudi wa Gireidi ya Vhufumimbili	
	1.2	Gaidi iyi i nga shumisiwa hani?	
	1.3	Tsivhudzo ya kuvhalele na kuñwalele kwa mulingo	
	1.3.1	Kuvhalele kwa mulingo	
	1.3.2	U vhala mulingo	
	1.3.3	Nyangaredzo ya bammbiri la vhuvhili	
	1.3.4	Mbudziso pfufhi na ndapfu	
	1.3.5	Vhalingi vha sedza mini	
	1.3.6	Maipfi ane a shumiseswa kha u vhudzisa mbudziso	
	1.3.7	Nyangaredzo	
2		Manweledzo u ya nga ndima: Isha la mitodzi	
3		Thodea dza bugu ya nganea	
	3.1	Tsenguluso ya thero	
	3.2	Vhaanewa / Vhabvumbedzwa	
	3.2.1	Tshaka dza vhaanewa	
	3.2.2	Tsenguluso ya vhaanewa	
	3.3	Khudano	
	3.3.1	Tshaka dza khudano	
	3.3.2	Tsenguluso ya khudano	
	3.4	Puloto	
	3.4.1	Tsenguluso ya puloto	
	3.5	Tsenguluso ya fhethuvhupo	
4		Mbudziso	
	4.1	Tsumbo dza mbudziso ndapfu na phindulo dzadzo	
	4.2	Tsumbo dza mbudziso pfufhi na phindulo dzadzo	
	4.3	Mbudziso dzine dza do fhidulwa nga mugudi.	
	4.4	Ruburiki ya maanea a Litheretsha	

NDIMA YA 1

1. MARANGAPHANDA

1.1 Ri a ni lumelisa mugudi wa Gireidi ya Vhufumimbili.

Gaidi iyi ya “Mind the Gap” i ni thusa u dilugisela mulingo wa mafheloni a n̄waha wa Tshivenda Luambo lwa Hayani bammbiri la vhuvhili.

Bammbiri la vhuvhili li katela nganea, dirama na vhurendi.

Gaidi iyi yo disendeka kha nganea ya Vho Sigogo N.E ine ya vha iṅwe ya bugu dza nganea dzo randelwaho vhagudi vha Gireidi ya Vhufumimbili.

Ni humbelwa uri gaidi iyi ni tou i shumisa sa sumbandila. Ni lavhelelwa uri ni vhale bugu yo randelwaho ya nganea nga vhudalo.

1.2 Gaidi iyi i nga shumiswa hani?

Kha gaidi iyi ni wana mafhungo nga ha muniwali. Hu dovha hafhu ha vha na nyangaredzo ya tshivhumbeo tsha bammbiri la vhuvhili. Manweledzo a bugu iyi yoṭhe na mbudziso dzi tṱulaho dzangalelo la u vhala na dzone dzo angaredzwa. Musi ni tshi vhala gaidi heyi ni ḡo kona u pfesesa zwinzhi nga ha zwi tevhelaho:

-Vhabvumbedzwa / vhaanewa, thero, khudano, puloto, fhethuvhupo, siangane na tshifhinga.

1.3 . TSIVHUDZO YA KUVHALELE NA KUŊWALELE KWA MULINGO

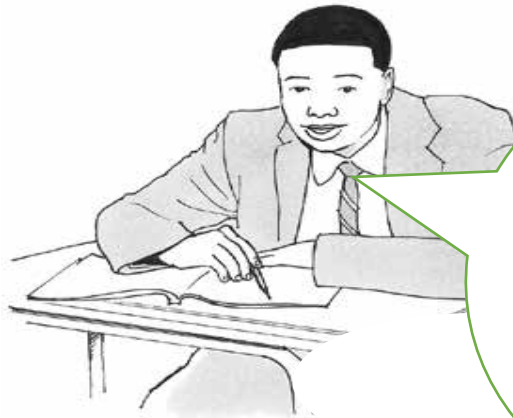
1.3.1 Kuvhalele kwa mulingo

- Dzudzanyani mushumo wa u vhala u ya nga khethekanyo ya u thoma. Na fhedza ni fanela u awela nyana ni kone u fhirela kha inwe khethekanyo.
- Ivhani na zwothe zwine na do zwi shumisa ni tshi vhala phanda ha musi ni tshi thoma u vhala sa penisela, bolopheni, bammbiri, ngilasi ya maḽi na peni i talelaho zwa ndeme zwine na khou vhala.
- Ivhani na fulufhelo, izwi zwi thusa uri vhuluvhi haḽu vhu tou fombe kha zwine na khou vhala.
- Vhuluvhi haḽu vhu shuma zwavhuḽi nga u shumisa mivhala na zwifanyiso. Edzisani u zwi shumisa nga hune na kona.
- U dovholola ndi zwa ndeme kha u elelwa mafhungo ane na fanela u a vhala. Vhalani mushumo waḽu u swikela ni tshi kona u u elelwa zwi sa konḽi.
- Funzani muḽwe ane a do thetshesela zwine na khou vhala. Zwi a thusa u vhalela notsi dzaḽu nḽha.
- U eḽela lwo linganelaho vhusiku vhuḽwe na vhuḽwe, u ḽa zwiliwa zwa mutakalo, na u nwa maḽi manzhi ndi zwa vhuḽhogwa zwine na fanela u ita u thusedza vhuluvhi haḽu.
- U vhalela mulingo zwi fana na u ita ndowendowe, zwo ralo ni fanela u dilugisela.

1.3.2 Duvha la mulingo

Mañwalel
e a
mulingo

*Shumisani gaidi iyi ya
litheretsha sa bugu ya
u shumela, ñwalani
notsi, olani
zwifanyiso ni talele
mihumbulo ya
ndeme.*

tshivhaḁapenisele. Ni ḁe na **bugundaula na vhurifhi** ha u **tendelwa u ñwala**. Swikani u ñwala hu tshe ho sala awara.

- Iyani bungani ni sa athu u thoma u ñwala. Ni songo fhedza tshifhinga tshaḁu tsha u ñwala nga u ya bungani musu ni kati na u ñwala.
- Ni fanela u ḁivha musu mulingo u tshi tou thoma uri ndi dzifhio mbudziso **tharu** dzine na ḁo dzi fhindula kha vhurendi, **nthihi** ine na ḁo i fhindula kha nganea na uri ndi ifhio **nthihi** ine na ḁo i fhindula kha ḁirama. Vhalani ndaela nga vhuronwane.
- Sedzulusani mbudziso iñwe na iñwe uri ni kone u pfesesa zwine ya khou vhudzisa. Ni songo fhindula mbudziso ni songo ranga na pfesesa. **Arali na sa fhindula mbudziso nga ḁila yo teaho, a ni nga koni u avhelwa maraga dzayo**. Lavhelesani maipfi ane a vha khoḁo kha mbudziso uri ni kone u i fhindula nga ḁila yo teaho. Ni ḁo wana mutevhe wa maipfi ane a shumiseswa kha u vhudzisa mbudziso kha ndima yeneyi ya i kha gaidi iyi.

- Langani tshifhinga tshaṅu zwavhuḍi. Thomani nga mbudziso ine na vhona i tshi leluwa. Musi ni tshi fhindula mbudziso, sedzani maraga dze dza avhelwa khayi uri ni kone u fhindula nga mafhungo a linganaho maraga idzo. Pimani u wana gumofulu ya maraga nga u ṅea mbuno dzine dza pfadza/ pfala.
- Dzikani naho mbudziso i tshi pfala i tshi konḁa musu ni tshi i lavhelesa lwa u thoma. Nga murahu ha u i lavhelesa zwavhuḍi, ni ḁo i vhona i tshi ṭumana na zwiṅwe zwe na zwi vhala. Arali na pfa mbudziso i tshi khou konḁa vhukuma, fhirelani kha i tevhelaho ni kone u i humela arali hu tshi kha ḁi vha na tshifhinga. Edzisani u fhindula mbudziso dzoṭhe dzine na khou tea u dzi fhindula.
- Ṇwalani zwi no vhonele uri vhaṭhaṭhuvhi vha lelutshelwe nga u vhala mushumo waṅu. U ṅwala nga u veta-veta na u hwayekanya zwi a mbumburisa maraga.

1.3.3. NYANGAREDZO YA BAMMBIRI LA VHUVHILI LA TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI.

Bammbiri ili li na maraga dza 80. Maraga dza 30 ndi dza vhurendi, dza 25 ndi dza nganea kana folokulo ngeno dziṅwe dza 25 dzi tshi bva kha ḁirama.

Kha bammbiri la mulingo ni ḁo lavhelelwa u vhala ndaela saizwo zwo sumbedzwaho afho fhasi:

NDANELA NA MAFHUNGOTHANGELI

1. Ni humbelwa uri ni vhale siṭari ili nga vhuronwane ni sa athu u fhindula mbudziso.
2. Ni songo vhuya na edzisa u vhala bammbiri loṭhe. Ṭolani thebulu ya zwi re ngomu kha siṭari la 4 ni swaye nomboro dza mbudziso dzo vhudziswaho kha zwibveledzwa zwe na guda uno ṅwaha. Nga murahu ha izwo, vhalani mbudziso idzo ni nange dzine na tama u dzi fhindula.

3. Bammbiri heli li na KHETHEKANYO THARU:

KHETHEKANYO YA A:	Vhurendi	(30)
KHETHEKANYO YA B:	Folukulo KANA Nganea	(25)
KHETHEKANYO YA C:	Dirama	(25)

4. Fhindulani MBUDZISO THANU dzo fhelela: THARU kha KHETHEKANYO YA A, NTHIHI kha KHETHEKANYO YA B na NTHIHI kha KHETHEKANYO YA C nga ndila i tevhelaho:

KHETHEKANYO YA A: VHURENDI

VHURENDI HO VHONWAHO/RANDELWAHO– Fhindulani mbudziso MBILI.

VHURENDI VHU SONGO VHONWAHO – Mbudziso ya KHOMBEKHOMBE.

KHETHEKANYO YA B: NGANEA/FOLUKULO

Fhindulani mbudziso NTHIHI.

KHETHEKANYO YA C: DIRAMA

Fhindulani mbudziso NTHIHI.

5. KUNANGELWE KWA MBUDZISO KHA KHETHEKANYO YA B (NGANEA/FOLUKULO) NA YA C (DIRAMA):

- Fhindulani mbudziso FHEDZI dza kha nganea/folukulo na kha dirama dze na guda.
- Fhindulani MBUDZISO NDAPFU NTHIHI na MBUDZISO PFUFHI NTHIHI. Arali na fhindula mbudziso ndapfu kha KHETHEKANYO YA B, ni fanela u fhindula mbudziso pfufhi kha KHETHEKANYO YA C. Arali na fhindula mbudziso pfufhi kha KHETHEKANYO YA B, ni fanela u fhindula mbudziso ndapfu kha KHETHEKANYO YA C.
- Shumisani mutevhe wa u sedzulusa uri u ni thuse.

6. VHULAPFU HA PHINDULO

- Mbudziso ndapfu ya **Vhurendi** i tea u fhindulwa nga maipfi a u bva kha a 250 u ya kha a 300.
- Mbudziso ndapfu dza khethekanyo ya **Nganea/Folukulo, na ya Dirama** dzi tea u fhindulwa nga maipfi a u bva kha a 400 u ya kha a 450.
- Vhulapfu ha phindulo dza mbudziso pfufhi vhu tea u langwa nga maraga dzo nekedzwaho/avhelwaho. Phindulo dza vhalingiwa dzi tea u pfufhifhadzwa dza dovha dza livhanywa.

7. Tevhedzani ndaela dzo nekedzwaho mathomoni a KHETHEKANYO INWE na INWE nga vhuronwane.

8. Nomborani phindulo dzaṅu u fana na mutevhe wa u nombora wo shumiswaho kha ili bammhiri la mbudziso.
9. Thomani KHETHEKANYO INWE na INWE kha siatari LISWA.
10. Ndangatshifhinga yo anganywaho:

KHETHEKANYO YA A: Hu anganyelwa u swika kha minetse ya 40
 KHETHEKANYO YA B: Hu anganyelwa u swika kha minetse ya 55
 KHETHEKANYO YA C: Hu anganyelwa u swika kha minetse ya 55
11. Nwalani nga vhudele, nahone zwi vhaleaho.

THEBULU YA ZWI RE NGOMU

KHETHEKANYO YA A: VHURENDI			
Vhurendi ho randelwaho: Fhindulani mbudziso MBILI DZINWE na DZINWE.			
NOMBORO YA MBUDZISO	MBUDZISO	MARAGA	NOMBORO YA SIATARI
1.	Mbudziso ndapfu	10	
2.	Mbudziso pfufhi	10	
3.	Mbudziso pfufhi	10	
4.	Mbudziso pfufhi	10	
NA			
Vhurendi vhu songo vhonwaho: Mbudziso ya KHOMBEKHOMBE			
5.	Mbudziso pfufhi	10	
*PFESANI: Fhindulani MBUDZISO NDAPFU NTHIHI na PFUFHI NTHIHI. Arali na fhindula mbudziso ndapfu kha KHETHEKANYO YA B, ni tea u fhindula MBUDZISO PFUFHI u bva kha KHETHEKANYO YA C. Kha KHETHEKANYO YA B na KHETHEKANYO YA C, fhindulani mbudziso nthihi-nthihi u bva kha KHETHEKANYO inwe na inwe.			
KHETHEKANYO YA B: NGANEA/FOLUKULO			
Fhindulani mbudziso NTHIHI u bva kha nganea/folukulo yo randelwaho.			
6.	Mbudziso ndapfu	25	
7.	Mbudziso pfufhi	25	
8. Nandi ndi shenga?	Mbudziso ndapfu	25	
9. Nandi ndi shenga?	Mbudziso pfufhi	25	

KANA			
FOLUKUḲOO: Fhindulani mbudziso NTHIHI u bva kha FOLUKUḲOO yo randelwaho.			
10.	Mbudziso ndapfu	25	
11.	Mbudziso pfufhi	25	
KHETHEKANYO YA C: ḐIRAMA			
Fhindulani mbudziso NTHIHI fhedzi u bva kha ḐIrama dzo randelwaho.			
12.	Mbudziso ndapfu	25	
13.	Mbudziso pfufhi	25	
14.	Mbudziso ndapfu	25	
15.	Mbudziso pfufhi	25	

***PFESESANI:** Kha KHETHEKANYO YA B na YA C, fhindulani MBUDZISO NDAPFU NTHIHI na MBUDZISO PFUFHI NTHIHI.
A ni lavhelelwi u fhindula mbudziso MBILI ndapfu kana mbudziso MBILI pfufhi.

MUTEVHE WA U SEDZULUSA

Shumisani uyu mutevhe wa u sedzulusa uri ni vhe na vhuṭanzi ha uri no fhindula tshivhalo tsho teaho tsha mbudziso nga u vhea luswayo afho ho teaho:

KHETHEKANYO YA	NOMBORO DZA MBUDZISO	TSHIVHALO TSHA MBUDZISO DZO TEAHO U FHINDULWA	LUSWAYO (✓)
A: VHURENDI (Vhurendi ho randelwaho)	1–4	2	
A: VHURENDI (Vhurendi vhu songo vhonwaho)	5	1	
B: NGANEAFOLUKUḲOO (Mbudziso Ndapfu kana Mbudziso Pfufhi)	6–11	1	
C: ḐIRAMA (Mbudziso Ndapfu kana Mbudziso Pfufhi)	12–15	1	
*PFESESANI: Kha KHETHEKANYO YA B na YA C, ni tea u vha na vhuṭanzi uri no fhindula mbudziso NDAPFU NTHIHI na PFUFHI NTHIHI. A ni tei u fhindula mbudziso ndapfu MBILI kana mbudziso pfufhi MBILI.			

1.3.4 MBUDZISO PFUFHI NA NDAPFU

Kha mbudziso pfufhi ni newa tshipiḁa tshi bvaho buguni ya nganea. Ni ḁo konaha u fhindula mbudziso dzo ḁisendekaho kha bugu iyo yo randelwaho. Phindulo ni nga dzi wana dzi tshi bva kha tshipiḁa tsho newaho, ngeno dziḁwe dzi tshi ḁo linga u pfesesa haḁu ha zwiḁwe zwipiḁa zwi re nga ngomu ha bugu iyo: tshiḁori tshayo, vhaanewa vhayo, zwiga zwayo na thero yayo. Dziḁwe mbudziso dzi linga mihumbulo yaḁu nga ha iyo bugu.

Kha mbudziso ndapfu ni fhiwa tshitatamennde tshi angaredzaho ḁhoḁea dza nganea na fanela u fhindula mbudziso yo ḁisendekaho khatsho. Mbudziso iyi ni fanela u i fhindula nga ḁḁila ya maanea a ḁitheretsha. Humbulani uri maanea aḁu a tea u vha na tshivhumbeo. Musi ni tshi fhindula mbudziso iyi ni fanela u khwaḁhisedza nga zwi bvaho buguni ya nganea yo randelwaho. Musi mbudziso iyi i tshi ḁolwa hu shumiswa ruburiki. Maraga dzi avhelwaho kha mbudziso iyi ndi 25.

1.3.5. VHALINGI VHA SEDZA ZWIFHIO?

Vhalingi vha ḁo ḁhaḁhuvha phindulo dzaḁu pfufhi zwi tshi elana na:

- Kupfesesele kwaḁu nga ha zwine nganea na maḁwe maḁwalwa zwa amba zwone. Ni fanela u kona u ḁalusa mafhungo ane a sa tou vha khagala kha bugu yo randelwaho.
- U kona haḁu u dzudzanyulula mafhungo kha bugu idzo. Tsumbo: Ni nga vhudziswa uri ni nweledze mafhungo mahulwane kha bugu idzo kana u sumbedza u fana kana u fhambana ha vhabvumbedzwa vhavhili.
- U kona u ḁekedza mafhungo e a si tou buletshedzwa zwi khagala kha bugu, ni tshi khou shumisa zwine na vho zwi ḁivha buguni iyo. Izwi zwi vhidzwa u pfi iniferentsi. Zwithu hezwi zwi nga katela u sumbedza uri figara ya muambo yo shumisiwaho buguni i nga ḁuḁuwedza hani kupfesesele kwaḁu kwa bugu, u ḁalutshedza thero kana u vhambedza zwiito zwa vhabvumbedzwa vho fhambanaho kha bugu.

- U kona haṅu u ita khaṭhulo nga ha zwipiḁa na u fha mihumbulo yaṅu nga ha bugu zwi tshi elana na mafhungo a bugu iyo. Haya maitele a vhidzwa u pfi ṭhaṭhuvho ya bugu. Tsumbo, ni nga vhudziswa u pfi ni a tendelana naa na mafhungo o ṇetshedzwaho kana uri ni ṭalutshedze uri muhumbulo muhulwane wa mubvumbedzwa a tshi ita izwi ndi ufhio?
- U kona haṅu u pfesesa vhabvumbedzwa kha bugu na nḁila ye bugu ya ṇwaliswa zwone zwi tshi elana na kutshilele kwavho. Haya maitele a vhidzwa u pfi u takalela (aphirishiesheni). Tsumbo, Ni nga vhudziswa uri ni vhona u nga mubvumbedzwa mukene u ḁi pfa hani, kana uri arali ho vha hu inwi mubvumbedzwa mukene no vha ni tshi ḁo ita mini arali no ḁiwana ni kha nyimele ine uyo mubvumbedzwa a vha khayoy. Ni nga ḁi vhudziswa uri ṭalutshedzani uri tshitaela tsha muṇwali tshi thusedza hani u bvisela khagala zwine mubvumbedzwa a ḁipfisa zwone.

1.3.6 MAIPFI ANE A SHUMISESWA KHA U VHUDZISA MBUDZISO.

Hedzi ndi tsumbo dza tshaka dza mbudzi dza dzine na nga ṭangana nadzo mulingoni

LUSHAKA LWA MBUDZISO	ZWINE NA FANELA U ITA
<i>Mbudzi dza re khagala dzine phindulo dzadzo dza vha dza khagala</i>	
Bulani vhabvumbedzwa / fhethu / zwithu...	ṇwalani madzina, vhatambi, fhethu, nz.
ṇeani mbuno/ zwiitisi/ mihumbulo	ṇwalani mafhungo ni sa ṭalutshedzi
Ifhani mbuno mbili kha / ndi ngani	Ifhani mbuno mbili
ṭalusani mubvumbedzwa/ mbuno/ hu itea mini musi.	ṇeani dzina ḁa mubvumbedzwa, ṇeani mihumbulo
ṭalutshedzani fhethu/ zwiito/ hu bvelela mini musi..	ṇwalani mbonalo ya zwithu tsumbo: fhethu hu vhonehalo, pfala, nukhisa, sa mini? Mubvumbedzwa mukene u na vhonehalo, tshinwa, vhonehali naa?
Ndi mini zwine mubvumbedzwa mukene a ita	ṇwalani zwo bvelehalo – zwo

musi	mubvumbedzwa a ita
Ndi nga mini mubvumedzwa mukene a tshi ita..	Ñeani mbuno uri ndi nga mini mubvumbedzwa mukene a tshi ita zwe a ita no lavhelesa puloto
Ndi nnyi / O itaho	Ñwalani dzina la mubvumbedzwa
Mafhungo aya a elana na nnyi?	Ñwalani dzina la mubvumbedzwa
<i>Mbudziso dza u dzudzanyulula dzi tḡḡaho u dzudzanya zwipiḡa zwa mafhungo</i>	
Nweledzani mihumbulo mihulwane	Nweledzani ni sa ḡlutshedzi mafhungo manzhi
Kuvhanganyani fhethu huthihi zwithu zwi elanaho	Tḡmanyani zwithu zwi fanaho fhethu huthihi
<i>Mbudziso dza iniferentsi (u humbulela) musi u tshi sedza zwi re buguni</i>	
Tḡlutshedzani ḡḡila ine mihumbulo ya tumana na thero ngayo	Tḡlusani ḡhumano ya mihumbulo na thero.
Vhambadzani zwiito zwa mubvumbedzwa mukene na zwiito zwa mubvumbedzwa mukene	Bulani zwiito zwi fanaho na u fhambana hazwo.
Maipfi aya a ni humbudza, bvukulula zwifhio u ya nga / nyimele iyi i ni vhudza mini?	Bulani uri ni humbula uri zwi amba mini zwi tshi elana na zwine na khou pfisa zwone bugu iyo.
Mubvumbedzwa mukene u ita mini musi... Tḡlutshedzani uri zwiḡwe zwithu zwo kwamisa hani mubvumbedzwa mukene Tḡlutshedzani uri ni ḡivha hani uri mubvumbedzwa mukene ndi...	Ñwalani zwine mubvumbedzwa a ita/ zwe mubvumbedzwa a ita/ a ḡipfisa zwone.
Mubvumbedzwa mukene u amba mini a tshi ri..	Tḡlutshedzani uri ndi nga mini o shumisa ayo maipfi.
Mafhungo a tevhelaho ndi ngoho kana a si ngoho`	Fhindulani nga EE kana HAI u livhana na mbudziso yaḡu. Ñeani na mbuno ya phindulo yaḡu.
Nangani phindulo yone u fhedzisa mafhungo a tevhelaho	Nangani ḡedere ḡithihi kha o ḡekedzwaho ni ḡi ḡwale u livhana

	na mbudziso yone.
Fhedzisani fhungo ili nga u nwalana maipfi o siiwaho	Nwalani maipfi o siiwaho
Topolani mutala u bvaho buguni u sumbedza vhungoho ha phindulo yaṅu	Nwalani mutala wone u bvaho buguni ni tshi khoushumisa maipfi one na tswayo dzone. Ni dovhe ni shumise na zwiḽevhe u sumbedza uri no tou a dzhia buguni
<i>Mbudziso dza u ṭhaṭhuvha dzi ṭoḽaho khaṭhulo yaṅu zwi tshi elana na kupfesesele kwaṅu kwa bugu</i>	
Ṭalutshedzani muhumbulo waṅu/ vhuḽipfi ha mubvumbedzwa/ thero ya bugu	Dzhielani mafhungo oṭhe a re buguni nṭha ni kone u fha muhumbulo waṅu
Ni humbula uri....	Mbudziso iyi a i na phindulo yone kana i si yone fhedzi inwi ni fanela u fha mbuno ya u tikedza phindulo yaṅu.
<i>Mbudziso dza u khoḽedzela dzi ṭoḽaho vhuḽipfi haṅu zwi tshi tevhela zwiwo zwi bvelelaho kha vhabvumbedzwa</i>	
No vha ni tshi ḽo ḽipfa hani arali no vha ni mubvumbedzwa mukene musi...	Mbudziso iyi a i na phindulo yone kana i si yone fhedzi inwi ni fanela u khaṭhisedza phindulo yaṅu
Ṭalutshedzani kupfesesele kwaṅu nga ha..	Nṽani ṭhalutshedzo nga kupfesesele kwaṅu
Ni a pfela vhuṭungu mubvumbedzwa mukene?	Nṽani muhumbulo waṅu

1.3.7 NYANGAREDZO

MUNWALI WA BUGU

Munwali wa bugu iyi ndi **Vho-N.E. Sigogo** vho bebelwaho kha la Hatshivhasa nga la 28 Khubvumedzi 1949. Pfunzo dzavho dza phuraimari vho dzi thaphudza kha phuraimari ya Gondeni nga mwaha wa 1963. Vho do fhirela sekondari ya Tshivhase he vha thaphudza murole wa vhumalo nga 1967. Vho ita pfunzo dzavho dza vhudededzi gudedzini la Vendaland Training Institute. Vha vha mudededzi nga mwaha wa 1970 kha phuraimari ya Murangoni. Munwali o vha mutakaleli wa pfunzo lwe vha fhedza vho ya yunivesithi ya Venda. Vho vuledza digirii ya BA nga 1985. Nga mwaha wa 2012 vho do vuledza BA(Hons) henefha Yunivesithi ya Venda. Vho-Sigogo vha mwala bugu dzi funzaho nga ha thero dzi no kwama matshilisano a vhathu, vhuwanga, vhurereli sa ndila ya u funza ndila dzine vhathu vha tshila ngadzo. Munwali uyu o wina pfufho dzi re na tshivhalo.

THOHO YA NGANEA

Nandi ndi Shenga? Ndi mbudziso yo livhiswaho kha vhathu vha dzulaho vhuponi ha Tshandebvu he Tshifhiwa a bebwa hone.

Musi mwana o bebwa mutani, a ri a tshi mela mano a thoma nga a lutha lwa ntha, u pfi ndi shenga. Muthu wa shenga u fhiwa samba saizwi kuhumbulele kwa vhathu ku kwa uri arali a nga luma muthu, tshilonda tsho bveledzwaho nga u lumiwa uho a tshi fholi. Mutani hune mwana a diwana e khawo na vha muta uyo we a bebiwa wa hawe vha a talulwa nga vhanwe vhathu tshitshavhani. Nyimele iyi tshitshavha tshi i badekanya na vhuloi lune vha. humbula uri zwi a tula. Hezwi ri zwi vhona zwi tshi bvelela kha muta wa Vho-Madilaga. Tshifhiwa u a tambudziwa na u vhidzwa nga madzina. Khotso awe vha a mu sanda. Ri vhona mme awe vha vhone vhane a vha tseki kha u tikedza na u funa mwana wavho.

NDIMA YA 2

2.1 MANWELEDZO A NDIMA DZA BUGU YA NANDI NDI SHENGA?

NDIMA	MANWELEDZO A NDIMA IDZI
1	Vho Madilaga sa muanewa muhulwane vha bvisela khagala tsheo ye vha dzhia mbiluni yavho kha mufumukadzi wavho Vho Luvhani ya uri vhana vhavho vhararu vho lingana. A vha tsha tṱoda lūiwe lutshetshe mudini wavho. Muhumbulo uyu wa Vho Madilaga u bvukululwa nga mulandu wa musī Vho Luvhani vha tshi ḍivhadzwa nga nese ngei kiliniki ya Tshandebvu uri vho pfukwa. Fhungo ilī ḷo dina Vho Luvhani lwe vha lila lu tṱungufhadzaho. Mafhungo aya o vhuya a dzheniwa na nga mushumelavhapo Vho Silima vhe vha lingedza u rindidza mbilu ya Vho Luvhani. U ḍihwala ha Vho Luvhani hu ḍisa pfudzungule khulu afha muṱani wa Vho Madilanga. Vho Madilaga a vha pfesesi uri ndi ngani Vho Luvhani vha tshi nga ḍihwala ngeno vha tshi khou ita zwa vhutea muṱa. Izwi zwi vha swikisa na kha u tou bula ḷa uri uyo ṱwana a no ḍo bebwa a vha nga mu tṱanganedzi na luthihi. Vho Madilaga vha ṱana u khukhulisea musī Vho Luvhani vha tshi vha vhudza uri khonani yavho Vho Tshianeo ndi mudzadze nga ṱwana wa vhuṱanu na vhuthihi. Nga u dinalea Vho Madilaga vho mbo ḍi pwasha khaphu ya tie ye vha vha vha tshi khou nwa. Mafhungo a ṱwana wa Vho Tshianeo o takadza Mutshutshu na Ladzani, vhane vha khou tama-vho mme avho Vho Luvhani vha tshi nga beba muṱwe ṱwana hafha muṱani wa havho ane a ḍo thusana na Lufuno kha u bika. U linga ha u guda: 1. Bulani madzina a vhana vha Vho Luvhani na Vho Madilaga. (3) 2. Sumbedzani uri vhana avho vhe na vha bula afho nṱha ndi vha mbeu ḍe? Tikedzani phindulo yaṱu. (3) 3. Arali ho vha hu inwi Vho Luvhani ni tshi khou vhudzwa u pfi ṱwana ane na ḍo mu beba ha nga tṱanganedziwi na luthihi no vha ni tshi ḍo ita mini? Bulani zwivhili. (2)

	4. Ndi ngani Vho Madilaga vha tshi sinyuswa nga u vhudzwa havho mafhungo a u beba ha Vho Tshianeo? (2) Phindulo: 1. Lufuno, Mutshutshu na Ladzani 2. Lufuno ndi musidzana ngeno Mutshutshu na Ladzani vha vhatukana. Izwi ri zwi vhona musi Ladzani a tshi humbela mme awe uri vha bebe riwana ane a do thusana na Lufuno u bika. 3. a) Ndo vha ndi tshi do ya nda talutshedza vhafunzi uri vha fhe muta washu thuso ya zwa muhumbulo. b) Ndo vha ndi tshi do ya kha mashaka a Vho Madilaga zwi huluhulu khaladzi kana khotsimunene wavho uri vha vha vha kaidze. Na zwi nwe zwi pfalaho. 4. Vho Madilaga vha vhona u nga mufumakadzi wavho a nga vha o tou vha muimana nga khole a tshi khou edzisela khonani yawe Vho Tshianeo.
2	Vho Luvhani vha kwengweledza mukalaha wavho Vho Madilaga u tangeredza u vhiswa havho muvhilini. U kwengweledzana uhu ho nana pfudzungule ye ya fhedzisela Vho Luvhani vho nala vhusiku vha ya hayani. Musi Vho Madilaga vha tshi vhona uri mufumakadzi wavho vho nala vha lingedza u founa, founu ya lila heneffho nduni. Vho Madilaga vha kwama riwana Lufuno vha mu vhudza uri Vho Luvhani a vhaho. Vho Madilaga vha dzula masofani vhe goo, samusi vha sa divhi hune mufumakadzi wavho a vha hone. Nga awara ya vhu na madautsha Vho Muvhi, Vho Luvhani na Vho Mainganye vha dzhena mudini wa Vho Madilaga. Lwendo ulu lwo vhangwa nga phambano iyi i re vhukati ha Vho Madilaga na mufumakadzi wavho. Mutangano ndi wa u dzudzanya fhungo ili. Vho Madilaga vho gwadama fhasi vha losha vha humbela pfarelo. Vhathu avha vho thusana u ladza fhungo ili. Vho Madilaga vha humbela pfarelo vhutshilo ha ya phanda.

	U LINGA HA U GUDA 1. Ndi ngani Vho Luvhani vho nala vhusiku vha ya hayani? [1] 2. Ndi vhushaka-de vhune ha vha hone vhukati ha Vho Luvhani na Vho Muvhi? [1] 3. Ndi ngani Vho Madilaga vha sa todi riwana wavho Lufuno a tshi foinela khonani dza mme awe Vho Luvhani u itela u divha arali vha tshi divha hune vha vha hone. [1] PHINDULO 1. Vho nala nga murahu ha musi hu na phambano vhukati havho na Vho Madilaga nga mulandu wa thumbu ine vha vha nayo ine munna wavho a vha i tangedzi. 2. Ndi khaladzi na khaladzi. 3. Vha khou shona uri vathu vha do ri mini kana vha do vha dzhiisa hani musi vha tshi wanulusa uri Vho Luvhani a vhaho hayani.
3	Vho Luvhani vha tshi bva kiliniki tshikaloni, vha fhira nga ofisini ya mushumelavhapo Vho Silima vhe vha di thusana navho u rangani ha thaidzo iyi yo ambarelaho khavho. Vha tshi da lwa u thoma u ya nga Vho Silima zwi sumbedza Vho Luvhani vho vha vho da afho ofisini vha si tsha divha zwine vha nga ita. Musi vha tshi bva ofisini ya mushumelavhapo ri vha vhona vha na Vho Muhanganei vha tshi tutuwedzana u tangedza thaidzo dzine vha vha khadzo. Vho Muhanganei na vhone vha khou tangana nazwo zwa u kolelwa nga mufumakadzi wa Vho Bili ane zwa sumbedza a tshi humbulela uri Vho Muhanganei vha pfana na munna wavho. Vha vho humbulelwa na uri na riwana ane a khou dzhena Yunivesithi a nga vha a tshi khou dzhena nga tshelede ya vhenevha Vho Bili. Zwenezwo avha vhavhili vho ima, Vho Muhanganei vha foinelwa nga Vho Patel. Lutingo lu khou toda avha Vho Muhanganei vha tshi ya u ita ndingo dza mushumo ngei Makhado. Musi avha vhavhili vha tshi fhambana, muniwe na muniwe o ya mudini wawe. Vho Luvhani u lenga havho u swika hayani a zwi

	vhangi thaidzo vhukati havho na munna wavho. Izwi zwi ḁisa tshifanyiso tsha uri khuvha afho muḁini ḁo lala. Vho Madilaga vha sumbedza dakalo kha mufumakadzi wavho na nga kuambele kwavho. Tsumbo: “Kani ndi tou losha na kha inwi?” Izwi zwi seisa avha vhavhili. Vho Luvhani vho ḁo ṭlutshedza munna uri vho fhira nga kiliniki vha ṭlutshedzwa uri ṇwana o takala naho tshi no vha dina u mutsiko wa malofha. Madekwana eneo hu kuvhanganywa vhana Lufuno, Ladzani na Mutshutshu vha ḁivhadzwa nga ha u vhifha muvhilini ha mme avho nga Vho Madilaga. U LINGA HA U GUDA 1. Kha mafhungo e na vhala Vho Silima vha shuma mushumo-ḁe? (1) 2. Ndi tshini tshe manese vha tshi kala kha Vho Luvhani tsha vha vhilahedzisa? (1) 3. Tshivhangi tsha khudano vhukati ha Vho Muhanganei na mufumakadzi wa Vho Bili ndi tshifhio. (2) 4. Ni ḁivha mini nga vhuteamuṭa? (2) PHINDULO DZA U LINGA HU U GUDA 1. Ndi mushumelavhapo. 2. Ndi mutsiko wa malofha u re ṇṭha. 3. Ndi ngauri mufumakadzi wa Vho Bili vha humbulela uri munna wavho u khou funana na Vho Muhanganei vha mushumi.
4	Vho Madilaga vha fheletshedza mufumakadzi wavho kiliniki he vha ḁivhadzwa uri ḁuvha li tevhelaho vha tea u ya sibadela vhunga vha si nga si bebele afho kiliniki. Zwenezwi vhe ṇḁilani ya u vhuya kiliniki, vha tsivhudzana fhungo ḁa uri ndi khwiṇe vha tshi ya u humbela makhadzi Vho Mainganye uri vha ḁe vha sale na muḁi. Vho Luvhani vha khou tea u ya sibadela ḁuvha ḁi tevhelaho. Vho ri u swika vho no amba na Vho Mainganye fhungo ḁa mbo ḁi swikiswa kha ṇwana wavho Nndwakhulu we na ene a sa vhuye a zwi hana zwauri mme awe vha ye u sala na muḁi. Nga ḁi tevhelaho Vho Luvhani na mukalaha vha bubela sibadela he vha ri u

swika vha mbo di iswa movanyani. Vho Luvhani vha kombetshedza u vhofoholowa sibadela tsha Vhutshidzi nga mulandu wa nyimele ya mutsiko wa malofha we wa vha u ntha. Nga awara ya vhofofumithihi mushumelavhapo Vho Zwiitani vho ya hune Vho Luvhani vha vha hone vha vha talutshedza uri vho beba niwana e na lino la ntha. Vho zwi talutshedza nga ndila i tangedzeaho. Nwana musi o no diswa vho wana uri lino la hone a lo ngo tou khwatha nga u tou ralo. Vha tshi bva afho kha Vho Luvhani vho livha hune Vho Madilaga vha vha hone vha vha talutshedza nyimele. Avha vha munna vho sumbedza u sa tangedza nyimele ya niwana hoyu.

Mushumelavhapo Vho Zwiitani vha kwengweledza Vho Madilaga uri vha tangedza nyimele iyi. Vho Madilaga vha a zwi tangedza naho zwi tshi vbonala tshifhatuwoni tshavho uri a vho ngo takala tshothe. Ri zwi vbona nga zwiambo zwine vha amba na mufumakadzi wavho musi vha tshi ya u vbona niwana.

U LINGA HA U GUDA

1. Bulani dzina la sibadela tshe Vho Luvhani vha bebela khatsho. (1)
2. Hu tshi pfi mulwadze o iswa movanyani zwi amba mini? (1)
3. Ndi zwifhio zwi re kha niwana wa Vho Luvhani zwi so ngo dowealeho? (1)
4. Musi Vho Madilaga vha tshi ri: “Zwino ro ka madi ra vhuya na mini?” Vho vha vha tshi amba mini? (2)

PHINDULO DZA MUDZISO DZA U LINGA

1. Vhutshidzi.
2. Ndi hune mulwadze a dzidzivhadzwa hone uri musi a tshi beba kana u itwa muaro a sa pfe u vhavha.
3. Ndi u bebwa e na lino la ntha.
4. Ndi musi vha tshi khou holedza mufumakadzi musi o no beba niwana a re na lino la ntha vhunga vhone vho vha vha sa tsha toda muiwe niwana (zwi amba uri a hu na tshivhuya tshe tsha swikelelwa)

5

Mafhungo a u bebwa ha n'wana wa Vho Luvhani e na lino la ntha sibadela tsha Vhutshidzi a hashiwa radio Fhatalushaka. Fhungo ili li kwamesa Vho Maambavhaniwe vhe vha fhedzisela vho tou gidimela ngeyi sibadela u vhona n'wana uyo. Vho niwa nga thoni nga murahu ha musu vha tshi wana uri ndi n'wana wa muzwala wavho. Nga kha thuso ya vhafunzi Vho Boshoto vhe vha vha humbetshele pfarelo kha Vho Luvhani zwo ita uri Vho Maambavhaniwe vha rembuluwe vha shumele Murena Yesu.

Vho Luvhani vha vhuya sibadela vha livhuwa makhadzi Vho Mainganye nge vha vha salela na vhana zwavhudi. Vho Mainganye vha bula la uri a vho ngo vhudza vhana nga ha u bebwa ha n'wana a na lino la ntha ngauri vho humbula uri vha do vhudzwa nga khotsi avho.

Musi Vho Luvhani vho no vhuwela hayani hu dovha ha tutuwa inwe thaidzo ya u rina n'wana dzina. Iyi thaidzo i totomowa nga murahu ha musu Vho Luvhani vho vhudza vhana vhavho uri u bebwa ha n'wana uyu tshi tou vha tshifhiwa. Lufuno u pfa zwenezwo a mbo di ri ndi khwine hoyu n'wana a tshi mbo di pfi Tshifhiwa. Vho Luvhani vha tshi swikisa dzina ili kha Vho Madilaga zwa tshinya mafhungo othe. Na liniwe na liniwe vhone vha khou tou mamiswa gunwe saizwi dzina ili vhone Vho Luvhani vho tou dzula vho langana na n'wana wavho nga halo. Vho Madilaga vha dovha hafhu vha vhuisa fhungo la uri arali vho vha vho thetsheleswa kha la uri mihwalo i ngalangadzwe ndi musu zwino vha tshi do vha vho no hangwa nga hazwo. Nyimele iyi ya u irwa ha dzina i ita uri Vho Madilaga vha nale vha vhuwe hayani vhusiku nahone vho vhu shela mavhendeni.

U linga ha u guda:

1. Ndi mini tsho swikisaho Vho Maambavhaniwe sibadela tsha Vhutshilo?
(2)
2. Ndi thuso ifhio ine Vho Maambavhaniwe vha khou humbela kha vhafunzi Vho Boshoto?(2)
3. Bulani vhushaka vhu re hone vhukati ha Vho Mainganye na Vho

	Madilaga. Tikedzani phindulo yaṅu. (3) 4. U rinwa ha dzina la Tshifhiwa muṅani wa Vho Madilaga zwi vusa nyete. Ni a tendelana na fhungo ili naa? Tikedzani. (2) 5. Mafhungo a u ngalangadzwa ha mihwalo a re kha ndima iyi ndi tsumbo yavhudi ya khumelamurahu. Tikedzani fhungo ili. (2) Phindulo 1. Vho Maambavhaniwe vha livha sibadela tshihuluhulu hu u toḁa u vhona niwana o divhadzwaho radioni nge a bebwa e na lino la nṁha. 2. Vho Maambavhaniwe vha humbela vhafunzi Vho Boshoto uri vha vha humbelele pfarelo kha Vho Luvhani. 3. Vho Mainganye na Vho Madilaga ndi khaladzi na khaladzi. 4. Ee ndi a tendelana naḁo ngauri u ambiwa ha dzina ili lo bvaho kha Lufuno zwo do vusa khakhathi khulu vhukati ha Vho Madilaga na Vho Luvhani. 5. Fhungo ili li humela murahu kha zve VhoMadilaga vha vhudza Vho Luvhani lauri niwana we vha mu hwala ndi khwiṁe vha tshi tou mu ngalangadza a saathu bebwa ngauri vhone a vha tsha toḁa afha muṁani hu tshi bebwa muṁwe niwana.
6	Tshifhiwa sa niwana o no aluwaho u ya tamba na vhaniwe vhana vha vhahura. Izwi zwi khou bvelela nga murahu ha minwaha miṁanu hune ra vhona a tshi tamba na Muyanaḁo niwana wa Vho Ana muhura wa VhoMadilaga. Ndi henefha u tambani hune ha bvukuluwa u sa tṁangedzwa ha nyimele ya Tshifhiwa nga Vho Ana. Izwi zwi vhone musa Muyanaḁo a tshi lilela mupopi wa Tshifhiwa lwe Vho Ana vha semana vha tshi teketela vha tshi itela uri zwi pfiwe nga Vho Luvhani. Mafhungo aya a vhaisa Vho Luvhani lwe vha ri vha tshi divhadza mukalaha nga fhungo ili mukalaha vha vha holedza madzuloni a u vha tikedza. Ladzani u vhuya tshikoloni liṁwe duvha a songo takala na luthihi. Izwi zwo vhangwa nga u henefho tshikoloni vha tshi funza nga ha shenga vhaniwe vhana vha sedza ene vhoṁhe vha sea.

	Thaidzo idzi dzo ita uri Vho Luvhani vha sume fhungo ili kha vha Civic. Fhungo lo do tatamuwa la swika na ngei kha vha muhasho wa mutakalo we wa rumela Vho Nicholson uri vha de vha fhatuse tshitshavha nga ha u tangedza vhana vho bebwaho vhe na vuholefali. Mutanganoni uyo Vho Luvhani vha fhiwa tshikhala tsha u talutshedza ndila ine vha tambudzwa ngayo tshitshavhani nga mulandu wa u beba riwana e na lino la ntha. Ndi kha mutanganano wonoyu we Vho Nicholson vha vha talutshedza uri zwa u bebwaha riwana e na lino a zwi thomi nga Tshifhiwa. U LINGA HA U GUDA: 1. Bulani vhushaka vhukati ha Vho Madilaga na Vho Ana. (1) 2. Ndi tshini tshi takusaho Vho Luvhani u yo amba mafhungo kha vha Siviki? Bulani zwivhili. (2) 3. Ndi nnyi we a rumelwa u da u amba na vhathu vha Tshandebvu nga ha Vuholefali? (1) 4. Vho Luvhani vho olwa sa mufumakadzi wa muhaga. Ni a tendelana na fhungo ili naa? Tikedzani nga mbuno mbili. (2) Phindulo: 1. Ndi vhahura 2. a) Ndi nge Vho Ana vha teketela Tshifhiwa nge riwana wavho a lilela mupopi. b) U seiwa ha Ladzani tshikoloni nga vhanwe vhana musi hu tshi khou ambiwa nga ha shenga. 3. Ndi Vho Nicholson. 4. a) Vho vha na tshivhindi tsha u livhana na vhathu vha Siviki vha tshi itela mulalo wa mudini wavho. b) Vho vha na nungo dza u ima phanda ha gogo la Tshandebvu vha amba nga ha nyimele i vhavhaho ine ya muta wavho ya khou tangana navho.

7	Thaidzo ya mutani wa Vho Madilaga i nana i tshi ya. Vho Madilaga vha vhudza khaladzi avho Vho Mainganye uri Vho Luvhani vha khou kuvhanganya shango lothe u tana niwana wavho kha nyimele yawe. Sa makhadzi mudini musu vho vhudzwa fhungo vha a da mudini wa khaladzi u pfesesa mafhungo e khaladzi avho a vha vhudza nga ha Vho Luvhani. Vho Luvhani vha vhudza vho Mainganye vhungoho ha mafhungo malugana na zwe vha vhudzwa nga khaladzi avho Vho Madilaga. Naho u da ha Vho Mainganye afha mudini wa khaladzi zwo vha zwi tshi sumba uri lo lala, zwo do shanduka thavha musu avha Vho Luvhani vha tshi onesa vha ya hayani. A vho ngo tenda na u fheletshedzwa nga mukalaha wavho, vha swika vha shululela mafhungo othe mme avho Vho Vele na khaladzi avho Vho Muvhi. Tshihulwane tshi vha disaho afha hayani ndi u itela u onesa uri vhone vha khou ya Polokwane. Mafhungo aya vho Madilaga vho vha vha songo a lavhelela saizwi vho lila lu tomolaho mbilu. U LINGA HA U GUDA 1 .Ndi nga mini Vho Mainganye vha songo kona u tshanya u da kha Vho Luvhani nga murahu ha u dalelwa havho nga vho Madilaga? (2) 2. Vho Madilaga vha khou amba ngoho vha tshi ri vho Luvhani vha khou itela bembela niwana wavho? Tikedzani (2) 3 .U ya nga vho Luvhani, ndi nga mini vho vhona zwo tea uri hu vhe na mutangano uyo? (2) 4 .Ndi mini zwine zwa khou itisa uri Vho Luvhani vha humbule u ya hayani ha havho? (2) 5 .Mutangano we vho Luvhani vha u ramba nga murahu ha musu vho no vhuya hayani wo vha u wa mini? (2) PHINDULO 1. Vho itiswa ngauri kuwe kwa zwiuhulu zwavho kwa vha ku tshi khou lwala. 2. Vho Madilaga a vha ambi ngoho. Vho Luvhani vho vha tshi khou lingedza u toda thuso ya uri vhana havho vha fariwe zwavhu
---	---

	zwikoloni na musî vha tshi tamba na vhañwe. 3. Vho vha vha tshi khou itela uri vathu vha wane ndivho nga ha vhana vhane vha bebwa na maño. 4. Vho Luvhani vho vha vha tshi khou tōda u onesa uri vha khou pfulutshela Polokwane. 5. Wo vha u mutangano wa u bvisela khagala zwi no khou vha pfulutshelisa Polokwane.
8	Minwaha ya tandulukana Vho Luvhani vha tshi khou dzula Polokwane. Tshiñwe na tshiñwe tshi elanaho na vhana vhavho vha khou vhiga kha vho Madilaga. Linwe ðuvha Vho Luvhani na Tshifhiwa vha ri a ri taiwi hafha ha vho Mainganye. Tshithu tshi vha swikisaho afha ndi u ða u onesela Tshifhiwa kha lwendo lwa u guda lwa uya Germany. Vhe hafha vho patekanya na u ðisa fomo dzine vho Madilaga vha fanela u dzi ðadza. Mashudu mavhuya vho Madilaga ndi ðuvha line vha khou ða u tevhelela thaela le la vha li tshi khou phetshiwa. Duvha ili mapfene o tsisa vhana hafha ha Vho Mainganye. Hu khou takaleliwa uri Tshifhiwa o topoliwa uri a ye Germany u gudela zwa u fhaṭa dzigoloi dza Benz. Nga murahu Tshifhiwa u humbela khotsi awe uri u khou tama uri a sa athu u huma a fhire nga hayani. Nangoho vhuraru havho vho mbo ði salana murahu vha livha ha vho Madilaga. U swika mudini Tshifhiwa u thoma u mona na muḍi a tshi foda zwinepe. Li tshi vho fhambanya Vho Luvhani na ñwana vha a humela murahu Polokwane. U LINGA HA U GUDA 1.Ndi mini tshi no khou ðisa vho Luvhani na Tshifhiwa afha mudini wa vho Mainganye? (2) 2. U ya nga Vho Nicholson ndi nga mini Tshifhiwa o talifha u fhira vhañwe vhana? (2) 3.Ndi nga maðuvha afhio a vhege ane Vho Luvhani na Vho Madilaga vha ðo ya rizotho u onesana na Tshifhiwa? (2) 4. Ndi mini tshe Tshifhiwa a humbela khotsi awe uri a tshi ite musî a sa athu u

	humela murahu Polokwane? (2) 5. Bulani zwithu zwiṇa zwe zwa takadza vho Madilaga ḁvha ḁe mufumakadzi wavho na Tshifhiwa vha ḁa muḁini wa vho Mainganye. (4) PHINDULO 1. U onesela Tshifhiwa Na uri Vho Madilaga vha ḁadze fomo dzine dza khou ṱodea hune Tshifhiwa a khou ya hone Germany 2. Vho ri u ya nga ha ṱhodiṣiso dzo itwaho vhana vha no bebwa na ḁino lithihi vha ya ṱalifha nga maanda 3. Nga mafheloni a vhege. 4. Ndi u ya u vhona muḁi wa hawe ngei ha Vho Madilaga 5. a) Ndi u wana ha Tshifhiwa ndambedzo ya u ya u dzhena tshikolo seli ha malwanzhe. b) U rengelwa zwiambaro nga Vho Luvhani c) U dala resothoni d) U fhatelwa nṇḁu ya maimo nga ṇwana wavho Mutshutshu
9 &10	Vho Ana avha muhura wa Vho Madilaga vha tshi sendela luhurani, vha vhidzelela mushumi wa Vho Madilaga a tshi khou swiela u mona na muṱa woṱhe. Vha pfala vha sa khou amba zwavhuḁi na uyo mushumi (Vho Mboneni). Vho Mboneni vha vhudza Vho Ana uri vha funa nga maanda u thetshesela mafhungo a miḁini ya vhaṇwe. Vha vha vhudza uri mafhungo ane vha khou vha vhudzisa one, ndi khwiṇe vha vhudzise Vho Madilaga vhone vhaṇe. Vha goḁa avha mushumo uri vho ḁa ngeno vha tshi tou kungulusa magwaḁi, nahone vhone Vho Ana vha a zwi ḁivha uri ho vha ho ḁa Vho Luvhani na shenga ḁavho. Nga ḁi tevhelaho Vho Madilaga vha tshi vhuya vha wana Vho Ana vha tshi khou imeledza zwibudzana zwavho heneḁho khoroni ya muḁi wavho. Vho Madilaga vha tshi fhedza u vula gethe uri goloi yavho i dzhene, vha lumelisa avha Vho Ana fhedzi vha sa fhindule. Zwibudzana zwa Vho Ana zwo mbo ḁi

dzhena ngomu dzharatani ya Vho Madilaga. Mmbwa dza Vho Madilaga dza mbo di vhlilimedza izwi zwibudzana. Izwi zwo ita uri vha huwelele na u semana vha tshi amba na uri mmbwa dza Vho Madilaga dzi khou fhedza tshitumba tshavho nahone vhe vha do di ri ndi mmbwa hone hu onoula nwana wavho wa shenga. Zwibudzana izwo zwo fhedza zwo fa. Vho Madilaga vho mbo di posa izwo zwibudzana nga ntha ha darata, vha dovha vha vhuyelela nduni. Ha vuwa matamba mahulu lwe na vhathu vha mangala. Vho Ana vha doba izwo zwibudzana uri vha ye nangani i shume idzi mmbwa dzi lume vhone Vho Madilaga kana vha fe.

Vho Madilaga nga murahu vho mbo di bva nga milenzhe vha sia vha songo funga mavhone, vha tshi vhuya vha tshee kulenyana vha vhona hu na vhathu vhane vha khou mona mona khoroni yavho. Vhane vha khou mona mona khoroni yavho vha pfala vha tshi khou amba nga ha u bwela phamba getheni he zwibudzana zwa vhulahlwa hone nga mmbwa.

Vho Madilaga vha vhidzelela Vho Ana uri vha khou itani mudini wavho. Vho-Ana na nanga vha lingedza u shavha fhedzi zwa konda. Vho Madilaga vha fara Vho-Ana nga tshanda vha livha mukomani. Mukoma vha a hwedza mulandu musanda.

Khoro yo mbo di fhedza nga uri Vho Ana vha do kaidzwa nga kutamunyana kwa madana mavhili a dzirannda, ngeno nanga yavho Vho Jona vho latiswa nga bvisa madana matanu a dzirannda. Vho Madilaga vho nkedza tshelede yotha ya u lifha kha khoro ya musanda.

Nga murahu ha minwaha mitanu Ladzani o vha o no fhatana ndu tshitentsini tsha khotsi awe vhunga o vha a tshi vho shuma henefhano hayani. Vho Luvhani na mukalaha o no tou vha madele mapfani. Tshifhiwa u khou founela vhabebe vhawe u vha vhudza uri o fhedza digirii yawe ya masitasi. Nangoho vho do tendelana na Tshifhiwa uri vha do ya hengei Germany nga duvha line a do ambara ngalo. Avha vhavhili vho tou pfa vho itwa vhathu nge nwana wavho a vha vhone seli ha malwanzhe. Vho Ana vha a da mudini wa Vho

Madilaga u hambela pfarelo nga ha vengo, vivho na u nana u hasha phungo mmbi. Vha mudzi wa ha Madilaga vha tangedza pfarelo iyo. Tshifhiwa o hambela uri a sa athu thoma mushumo a ye hayani u vhona vhathu.

Tshifhiwa u wana mushumo henengei Germany kha khamphani ya Mercedes Benz. U fhelekedza vhabebi vhawe hayani he a wana ho dzudzanywa vhumambo vhuhulu ha u mu tangedza. Zwiambi zwothe afho tshimimani zwi amba zwi tshi sumbedza uri samba la u vha shenga le Tshifhiwa a vha e nalo lo shanduka phathutshedzo khulu kha mutha wa hawe na shango la Tshandebvu, zwa dovha hafhu zwa disa na thuthuwedzo kha vhaswa.

U LINGA HA U GUDA

1. Ladzani o fhat tshitentsini tsha khotsi awe nga murahu ha minwaha mingana?(1)
2. Nanga ye Vho Madilaga vha i wanedza khoroni ya mudzi wavho i na Vho-Ana o vha a tshi pfi nnyi? (1)
3. Vho Madilaga musi vho wanedza Vho Ana na nanga yavho vha tshi khou toda u bwela phamba vho ita mini ngavho? (2)
4. Tshelede ye Vho Ana vha pfi vha badele nga khoro u kaidza lulimi lwavho ndi vhugai? (2)
5. Avha Vho Ana ni vhona vhe muthu-de? Bulani zwiraru. (2)
6. Kha vhumambo ha u tangedza Tshifhiwa a tshi bva Germany, Vho Nicholson a vho ngo fhiwa tshiteiwa tsha u amba. Ndi ngoho kana a si ngoho. Tikedzani phindulo yanu. (2)
7. Tshelede ye Tshifhiwa a i wana kha u bvedza pfunzo dzawe dza masitasi yo vha i tshi bva ngafhi? (1)
8. Arali no vha ni kha tshiimo tsha Tshifhiwa, no vha ni tshi do ita mini nga murahu ha musi Vho-Ana Vho hambela pfarelo kha zwe vha ita? (2)

PHINDULO

1. O tshi fhaṭa a tshi shuma henengeyo hayani nahone nga murahu ha miniwaha mitanu.
2. Yo vha a tshi pfi Vho-Jona.
3. Vho fara Vho-Ana nga tshanda vha ya navho kha mukomana na nanga yavho.
4. Ndi madana mavhili a dzirannda.
5. (a) - a si na matshilisano
(b) -a re na vivho na vhahura vhavho
(c) -a re na vengo
(d) a no funesa zwa dziṅanga.
6. A si ngoho, Vho Nicholson vho vha vhone tshiambi tsha ḍuvha vhe vha khwathisedza fhungo ḷa uri Tshifhiwa a si shenga.
7. Ndi tshelede ya ndambedzo i bvaho kha vha ha Mercedes Benz.
8. Ndo vha ndi tshi ḍo vha farela vhu nga vho humbela pfarelo.

NDIMA YA 3:

ṬHOḌEA DZA BUGU YA NGANEA NA TSENGULUSO YA “NANDI NDI SHENGA?”

3.1. THERO YA BUGU

Thero ndi mafhungo a bugu yeneyo/ muhumbulo muhulwane une muñwali wa bugu a ṭoda u u bvisela khagala nga mafhungo a bugu yawe/ndi zwine muñwali a ṭoda vhavhali vha tshi zwi ðivha kha bugu yeneyo. Pfunzo/mulaedza ndi zwine riñe sa vhavhali vha bugu ra guda nga murahu ha u vhala bugu iyo.

Musi muñwali a tshi ñwala bugu ya nganea u vha e na tshenzhemo ya zwine a vhona vhathu vhutshiloni vha tshi ita kana u tshilisa zwone.

TSENGULUSO YA THERO:

NANDI NDI SHENGA?

Thero ya bugu iyi yo ðisendeka kha u lwa ha mvelele na vhutendatenda zwi tshi kwama vuholefhali. Mvelele ya Tshivenda na vhutendatenda hayo I tenda kha uri ñwana a bebwa e na ḷino ḷa ṇtha ndi shenga zwine zwa vha samba. Hu tendwa kha uri ñwana onoyo a luma muthu tshilonda tsha hone a tshi fholi ngeno kha Tshikhuwa zwi so ngo ralo.

- Vho luvhani vha vha muthu wa thovhela(u ðihwala) naho vho vha vhe kha vhuteamuṯa.
- Izwi zwi sinyusa Vho Madilaga vha tshi simesa ḷa uri vho amba uri a vha tsha ṭoda ñwana nahone Vho Luvhani vha vha hani muimana ngeno vhe kha zwa vhuteamuṯa.
- Fhungo ili ḷo ladzwa nga murahu ha musu mashaka o no dzhenelela (Vho Mainganya khaladzi ha Vho Madilaga na Vho Muvhi khaladzi ha Vho Luvhani)
- U bebwa ha ñwana Tshifhiwa e na ḷino ḷa ṇtha zwo vusa mafhungo, Vho Madilaga vha dovha vha vutshela Vho Luvhani, shango na lone ḷa vha tikedza kha u thathedza Vho Luvhani.
- Naho Vho Luvhani vho lingedza u wana thuso kha vha siviki na vhaðivhi vha ngaho Vho Nicholson, a zwo ngo thusa tshithu.
- Vho Luvhani na vhana vho fhedza vho pfulutshela Polokwane he Tshifhiwa a dzhena tshikolo hu si na dinani a vhuya a thaphudza.

- Tshifhiwa u wana bazari ya u ya u guda vhuidzhiniara ngei Germany.
- Tshifhiwa u ri u fhedza pfunzo dzawe, a vhuya hayani, ha itwa munyanya muhulu we khawo ha rambiwa tshitshavha tshothe na Vho Nicholson.
- Vhathu vha fhedza vho tenda uri u bebwa ha Tshifhiwa e na liṅo a zwo ngo mu thivhela u bvelela.

Thero iyi khulwane i tikedzwa nga zwiterwana zwi tevhelaho: (Milaedza/ pfunzo)

- **Vhuteamuta a vhu tou fulufhedzea tshothe:** Vho Luvhani vho vha vha tshi khou ḍi ya kha zwa vhuteamuta fhedzi vha ḍi fhedza vho gonya miri. Nyimele iyi vhathu vha fanela u i tangedza arali vha sokou vha vho vha phanzi yeneyi. Izwi ri ralo ngauri tshe tsha itisa uri zwi bvelele a ri tshi talusi. Tshiniwe tshifhinga Mudzimu u vha a tshi khou sumbedza uri tshiniwe na tshiniwe tshi langiwa ngaye.
- **Mbebo i bva ha Mudzimu, a i langiwi nga muthu:** Kha bugu iyi ri wana Vho Madilaga vha tshi vhudza mufumakadzi wavho Vho Luvhani uri vhone a vha tsha toḍi niwana wa vhuṅa hafha mudini wavho. Musi Vho Luvhani vha tshi vha vhudza uri vho vhiḥa muvhilini vha a vha sinyutshela ha tou nga ndi vhone vha langaho mbebo. Haya mafhungo ndi one o bvaho na nyete iyi. Mulalo ho mbo ḍi vha u pfuluwa hawo mudini wa vho Madilaga.
- **A si mbonalo ya kuvhumbelwe kwashu ine ya sumba vhumatshelo hashu:** U bebiwa ha Tshifhiwa e na liṅo la nṯha zwi ita uri vhathu vha Tshandebvu vha sa tou mu tangedza zwavhuḍi. Vha vhona Tshifhiwa sa muholefali. Tshifhiwa u vha niwana a konaho tshikoloni. U thaphudza pfunzo dzawe , a sevhedza nga u wana basari ye ya mu fha tshikhala tsha u guda ngei kha la Germany. Hezwo zwi fhedza zwo mu vhea kha vhuimo ha nṯha mushumoni wawe.

- **Kha ri t̃anganedze nyimele ine riwana a sokou bvelela a songo lavhelelwa:** Vho Madilaga vha kondelwa u t̃anganedza u bebwa ha Tshifhiwa mutani wavho vha songo zwi lavhelela. Nwana ndi tshifhiwa tshi bvaho ha Mudzimu. Ndayotewa yashu i amba uri muṁwe na muṁwe u na ndugelo ya u tshila. Vho Madilaga naho vha songo zwi bula buguni iyi nga murahu, vha a zwi vhona uri riwana uyu Tshifhiwa tshi tou vha tshifhiwa tsha mudini wavho na kha tshitshavha tsha Tshandebvu. Tshifhiwa u vha muthu o funzeaho vhukuma kha muvhundu uyu wa Tshandebvu. Izwi zwi ita uri tshitshavha itshi tshi pfe tsho shudufhadziwa vhukuma.
- **Kha ri bve kha maitete a vhutendatenda:** Musi Tshifhiwa a tshi bebiwa e na liṁo la nṯha zwi ita uri vhathu vha Tshandebvu vha mu dzhie sa muthu ane o fhambana na vhaṁwe. Vha na mihumbulo ya uri u do ri a tshi tamba na vhana vhavho a vha luma vha si tsha fhola. A vha mu vhoni e muthu a fanaho navho. Tshifhiwa u vha sumbedza uri a hu na zwine vhona vha ita ene a sa zwi kone. U sumbedza uri na u vha fhira u a vha fhira. Vho Ana vha ya nangani vha tshi toḁa u sikela mmbwa dza vho Madilaga dzo vhulayaho mbudzana dzavho. Muhumbuloni wavho vha humbula uri mbudzana idzo vho Madilaga vho tou dzi swogela mudini wavho nga khole. Mafhungo aya a vha sia vha tshi lifhiswa musanda nge vha wanala vha tshi khou bwela phamba getheni la Vho Madilaga.
- **T̃huthuwedzo ya u shumisa vhaḁivhi vha uri kanzwa nga nḁivho i yelanaho na nyimele dzi songo ḁowealeho dzine tshiṁwe tshifhinga vhana vha bebwa vhe nadzo:** Nyimele ya Tshifhiwa ya u bebwa e na liṁo la nṯha a yo ngo ḁoweale kha zwitshavhani. Izwi zwi kombetshedza vha muhasho wa zwa mutakalo uri vha rumele muḁivhi Vho Nicholson. Mafhungo ane Vho Nicholson vha vhudza tshitshavha tsha Tshandebvu a ita uri vha kone u pfesesa uri Tshifhiwa a si muholefhali. Izwi zwi ita uri Tshifhiwa a kone u t̃anganedziwa nga vhe vha vha vha sa koni u t̃anganedza nyimele yawe.

- **U futelela kha zwa pfunzo zwi a vhuedza:** Tshifhiwa naho a tshi khou t̃angana na zwithu zwine a si zwavhud̃i ha tendi zwi tshi mu khelusa kha pfunzo dzawe. U funesa zwa pfunzo zwe zwa mu ita uri a shume zwavhud̃i tshikoloni. U phasa mat̃iriki yawe zwavhud̃i na u funesa hawe zwa pfunzo zwi fhedza zwi tshi ita uri a ye na seli ha malwanzhe a vuledza pfunzo dza masit̃asi.
- **Vhuvhi a vhu lifhedzwi nga vhuvhi:** Vho Madilaga a vha tikedzi mufumakadzi wavho na ñwana musi thikhedzo iyo vha tshi khou i t̃oda. Vho Luvhani naho vho vha vha sa tikedzwi nga Vho Madilaga ri wana vha sa litshi u dzulela u kwama munna wavho nga mafhungo a yelanaho na Tshifhiwa. Arali vho vha vhe muniwe vho vha vha sa do t̃oda u kwamana na munna wavho vhunga vho vha vha isa vhutshiloni.
- **Vhutshiloni muthu u tea u hangwela:** Vho Luvhani na Tshifhiwa vha hangwela Vho Madilaga kha u sa vha nea havho thikhedzo musi vhunzhi ha vhathu vha sa t̃anganedzi nyimele ye Tshifhiwa a bebwa e nayo. Vho Luvhani vha hangwela Vho Ana vhe vha vha vha tshi vha goda nga ha ñwana wavho.
- **Vhathu kha vha litshe u funesa mafhungo na vhuambaamba:** Vho Maambavhaniwe vha ri u pfa radio i tshi vhiga nga ha ñwana o bebiwaho sibadela e na l̃ino la ñtha, vha tou ri vha tshi livha henengei sibadela vha tshi ya u vhona uyo ñwana. Vha niwa nga t̃honi musi vha tshi wana uri ñwana uyu ndi wa muzwala wavho Vho Luvhani.

[Lingedzani u vhala iyo bugu yo randelwaho uri ni wane tsumbo dziñwe dzo dziaho kha tshitenwa tshinwe na tshinwe]

3.2 VHAANEWA / VHABVUMBEDZWA

Vhaanewa / Vhabvumbedzwa

- Vhaanewa ndi vhathukhumbulelwa vhane muniwali a vha shumisa buguni yawe.
- Vhaanewa buguni ya nganea ndi vhone vha faredzaho nyaluwo ya puloto.
- Nyito dzotha dzine ra tangana nadzo buguni ya nganea dzi vha dzo bveledzwa ho shumiswa vhaanewa.
- Vhaanewa vha nga di vhidzwa u pfi vhabvumbedzwa.
- Tshaka dza vhaanewa ndi dzone dzine dza shumiswa nga muniwali a tshi totomodzwa mudzedze wa puloto kha bugu ya nganea .
- Vhaanewa buguni ya nganea vha khethekanywa vha bva tshaka tharu.
- Tshaka idzi dza vhaanewa dzi na zwitalusi zwadzo zwine ngazwo sa vhavhali vha gaidi iyi ri a kona u pfesesa na u kona u topola muanewa buguni uri muanewa uyu ndi wa lushaka-de.
- Zwitalusi izwi zwi thusa uri ri kone u fhambanya vhaanewa. Vhaanewa ri nga kona u vha fhambanya nga zwine vha zwi ita ngomu buguni ya nganea.

3.2.1. TSHAKA DZA VHAANEWA NA ZWITALUSI ZWAVHO

Muanewa Muhulwane [Phurothagonisi]

- Muanewa uyu ndi ule ane buguni ya nganea ri tea u thoma nae ra dovha hafhu ra fhedza nae.
- Mafhungo a wanalaho buguni ya nganea a disendeka nga muanewa onoyu. Naho ri tshi nga wana hu tshi bveledzwa muniwe muanewa mutuku zwenezwi bugu i tshi khou bvelaphanda tshivhangalelwa hu vha hu u faredza mafhungo a onoyu a vhidzwaho u pfi dendele uri bugu i kone u bvelaphanda.
- Muanewa wa lushaka ulu ndi ene ane thaidzo ine ra tangana nayo buguni ya disendeka ngae/mona nae.
- Muanewa uyu ri tea u mu vhona nga ngomu buguni iyi a tshi pikiswa nga mupikisi.
- Muanewa uyu ri nga mu vhona a tshi khou lingedza u tandulula thaidzo yo ambarelaho khae kana ine a vha nayo buguni iyo ya nganea
- Muanewa uyu ri tea u mu vhona a tshi kunda kana a tshi kundwa nga thaidzo ye a thoma nayo.

Muanewa muhulwane wa vhuvhili [Deteragonisi]

Hoyu ndi ene muanewa muhulwane wa vhuvhili wa ndeme/ kana a re tsinisa na muanewa muhulwane. Ndi wa vhuvhili u bva kha muanewa muhulwane ha konou tevhela mupikisi. A nga ima na muanewa muhulwane kana a lwa nae.

Muanewa Mupikisi [Anthagonisi]

- Muanewa uyu ndi ene ane a lwa nga ndila dzothe uri uyu ane a pfi muanewa dendeke a si swikelele zwine a khou toda u swikelele zwone.
- Ndi ene ane a ima phanda ha mveledziso ya muanewa dendeke.
- Muanewa uyu ndi ene ane a ita uri dendeke a sa le lu difhaho vhutshiloni hawe ha duvha liniwe na liniwe. Mitsiko yothu u i luka a tshi toda uri dendeke a sa vhuve a swikelele zwine a tea u zwi swikelele. A nga shumisa nyito dzi vhonele kana a shumisa zwiwo zwo fhambanaho u itela uri a swikelele zwine a tea u swikelele.
- Mvelaphanda ya dendeke i thithiswa nga muanewa onoyu.

Muanewa mulutanyi [Thirathagonisi]

- Muanewa uyu sa musi dzina li tshi dibula, tshawe ndi u lutanya avha vhaanewa vhavhili vhanvha vha mupikisi kana dendeke.
- Musi ri tshi wana vhaanewa avha vhe kha phambano zwi vha zwo sikiwa kana u simuwa kha muanewa onoyu ane a pfi mulutanyi.
- Muanewa uyu ndi muya wa murwelahothe.
- Namusi a ima na muanewa dendeke matshelo u ima na ula muwe muanewa a tshi sola ula muanewa we a vha o ima nae u thoma.
- Muanewa uyu wa mulutanyi ha na vhuimo. U ima na onoyo muanewa ane nga tshifhinga itsho u vha a na zwine a nga mu thusa ngazwo kha vhutshilo.

3.2.2. TSENGULUSO YA VHAANEWA

NANDI NDI SHENGA?

Musi ni tshi ita tsenguluso ya bugu ya nganea ni tea u dzhiela nṱha heli fhungo: Zwi nga iteya uri tshaka dza vhaanewa dze na wana dza vha dzo fhambana na idzo dzo bulwaho afho fhasi. Muaneva a sa fushi ṱhōḽea dza muaneva onoyo a so ngo kombetshedzwa u pfi ndi muaneva uyo. Arali a dendele sa tsumbo, kha ri wane e na thaidzo u bva mathomoni u swika bugu i tshi fhela. Arali a vha muaneva ane a galela ndilani ni ḽivhudzise mbudziso ya uri ndi ene ene naa. ḽivhani ṱhōḽea dza vhaanewa tshoṱhe ni kone u ḽinangela vhaanewa buguni ye na randelwa. Tsha ndeme ndi u vhala bugu na kona u ḽa na tsheo.

Muaneva Dendele [Phurothagonisi]

- Muaneva uyu ndi uḽa ane buguni ya nganea ri tea u thoma nae ra dovha hafhu ra fhedza nae. Vho Luvhani ndi vhone muaneva muhulwane vhunga hu vhone vhane ra thoma navho ra ḽi dovha ra fhedza ri navho.
- Mafhungo a wanalaho buguni ya nganea a ḽisendeka nga muaneva onoyu. Thaidzo ine ra ṱangana nayo buguni ya nganea i ḽisendeka kha onoyu muaneva. Vho Luvhani sa dendele ndi vhone vhane mafhungo a bugu a ḽiisendeka ngavho. Ndi vhone muaneva ane o thoma na bugu a tshi ḽiselwa thaidzo nga munna wawe vhane vha sa ṱanganedze u vḽifha muvhilini ha Vho Luvhani. Vho Madilaga vha ri a vha ṱoḽi nee ya nṱwana mudini wavho.
- Muaneva uyu ri tea u mu vhona nga ngomu buguni iyi a tshi pikiswa nga mupikisi. Sa dendele, Vho Luvhani ri wana vha tshi pikiswa nga munna wavho Vho Madilaga. Vho Madilaga sa munna wa Vho Luvhani a vha imi na tshiimo tshine mufumakadzi wavho vha vha khatsho tsha u vḽifha muvhilini. Nyimele iyi i vḽhanga phambano vhukati ha Vho Luvhani na Vho Madilaga
- Muaneva uyu ri nga mu vhona a tshi khou lingedza u tandulula thaidzo yo ambarelaho khae kana ine a vha nayo buguni iyo. Vho Luvhani sa dendele ri a

vha wana vha tshi lingedza u tandulula thaidzo ine vha vha nayo nga u dzhena kha ofisi ya mushumelavhapo Vho Silima. Vho Silima ri wana vha tshi kuthadzana na Vho Luvhani kha nyimele ine vha vha khayo. Sa mufumakadzi vha a toḁa munna wavho vha tshi pfesesa nyimele yavho. Ngauralo vha vha vha tshi khou lingedza havho u tandulula thaidzo ine vha vha nayo. Musi hu na fhungo ḽi songo dzulaho zwavhuḁi muḁani wavho vha dzhenisa makhadzi Vho Mainganye uri ḽi lale. Inwi sa muvhali wa heyi gaidi ni humbelwa u sedza dziṇwe tsumbo buguni iyi dzi tikedzaho fhungo ḽi ḽa u lingedza u tandulula thaidzo ine vha vha nayo..

- Muaneva uyu ri tea u mu vhona a tshi kunda kana a tshi kundwa nga thaidzo ye a thoma nayo. Vho Luvhani vho kunda thaidzo ye vha thoma nayo. Naho zwo vha kondela u alusa ṇwana wavho Tshifhiwa ri vhona vho kunda thaidzo iyi vhunga Tshifhiwa o aluwa a nga sa vhaiṇwe vhana nahone a dzhena tshikolo a ita uri na mme awe Vho Luvhani vha vhoḥholowe tshoṱhe. Uḽa ṇwana wavho we a bebwa e na thaidzo u vho ḁishumela. Bugu i fhela muḁini wa Vho Luvhani na Vho Madilaga hu na vhuṱambo ha u ambara magaweni, zwa ri ḁisela tshifanyiso tsha uri thaidzo ya Vho Luvhani yo fhela lwa tshoṱhe.

Muaneva Mupikisi [Anthagonisi]

- Muaneva uyu ndi ene ane a lwa nga ṇḁila dzoṱhe uri uyu ane a pfi muaneva dendeke a si swikelele zwine a khou toḁa u swikelele zwone. Muaneva wa lushaka ulu kha bugu iyi ndi Vho Madilaga. Vho Madilaga ndi vhone vhane u tou bva mathomoni a bugu vha sa ime na fhungo ḽa u vhiḁa muvhilini ha Vho Luvhani. Vha ri a vha toḁi ṇee muḁini waho. Vhupikisi honovhu ndi hone vhu vhangelaḁo Vho Luvhani thaidzo kha bugu heyi. Naho ṇwana o no bebwa vha ḁisumbedza u sa zwi takalela musi vha tshi wana nyimele ine ṇwana wavho a bebwa e khayo. Naho vhashumelavhapo vho lingedza u sumbedzisana navho vha a zwi ṱanganedza naho zwi tshi sumba zwi sa tou vha mbiluni yavho tshoṱhe. Izwi ri zwi vhona na musi vha tshi ya u vhona ṇwana lwa u thoma sibadela.
- Ndi ene ane a ima phanda ha mveledziso ya muaneva dendeke. Vho Madilaga sa mupikisi a vha thusi mufumakadzi wavho Vho Luvhani musi vha tshi vhiḁela mafhungo a tsemano ye ya vha hone nga mudzulatsini Vho Ana. Vha hoḁhola

mufumakadzi wavho nga u vha hambudza zwa u ngalangadza thumbu ine vha ri arali zwo vha zwo itwa ro vha ri sa do diwana kha nyimele heyo. [Ni hambelwa u sedza dziñwe tsumbo buguni ye na randelwa u tikedza thodea heyi]

- Muanewa uyu ndi ene ane a ita uri dendeke a sa le lu difhaho vhutshiloni hawe ha duvha linwe na linwe. Vho Madilaga sa mupikisi ri wana vha tshi ya ha makhadzi vha ambela Vho Luvhani mafhungo a si one a uri vho ramba shango uri li itele niwana wavho bembela ngeno na mutanganoni wa hone vha songo u dzhenela. A nga shumisa nyito dzi vhonealaho kana a shumisa zwiwo zwo fhambanaho u itela uri a swikelele zwine a teya u swikelela. Vho Madilaga sa mupikisi ri wana vha tshi shumisa nyito ya u bva vha vhuya vhusiku vho nwa halwa. Ri wana vho Madilaga vha tshi sinyutshela mufumakadzi musi a tshi vha vhudzisa nga ha dzina la niwana.

Muanewa mulutanyi [Thirathagonisi]

- Muanewa uyu sa musi dzina li tshi dibula tshawe ndi u lutanya avha vhaanewa vhavhili vhane vha vha mupikisi na dendeke. Tshifhiwa ndi ene ane a vhangani uri hu vhe na thaidzo vhukati ha khotsi awe Vho Madilaga na mme awe Vho Luvhani. Vhutanyi hawe ho thoma musi mme awe vha tshe vho vhifha muvhilini ngae. U vhifha muvhilini ha mme awe zwo vhangani thaidzo vhukati ha mme awe na khotsi awe vhe vha vha vha sa tsha toda lutshetshe mutani wavho.
- Musi ri tshi wana vhaanewa avha vhe kha phambano zwi vha zwo sikiwa kana dza vha hone zwo simuwa kha muanewa onoyu ane a pfi mulutanyi. Phambano dzothe dzine dza vha hone buguni iyi vhukati ha Vho Luvhani na Vho Madilaga mudzi wadzo ndi ene Tshifhiwa.

Vhawiwe vhaanewa vhatuku buguni ya nganea

Avha ndi vhaḷa vhaanewa vhane a ni ṭangesi navho buguni ine na khou vhaḷa yone. Muiwali u shumisa vhaanewa avha u itela uri mudzedze wawe wa mafhungo u tevhokane. Vha thusedza kha uri zwe dendeḷe a faredza zwone kha puloto yawe u bva mathomoni u swika mafheloni zwi bvelele hu si na vhuleme.

Vhaanewa vha Raundu

Muanewa wa lushaka ulu ndi uḷa ane u a shanduka. Kutshilele kwa muanewa uyu ku a vhoneḷa uri ndi kwa muthu a tshilaho. Hune ha takalea u a takala. A diniwa sa muthu a tshilaho na ene u a dinalea. Sa muthu muiwe na muiwe arali a sinyuswa na ene ni a kona u mu vhone a tshi sinyuwa sa muthu ane a vha na vhutshilo.

Vhaanewa vha Fulethe

Uyu ndi uḷa muanewa ane buguni ya nganea ni mu vhone a sa shanduki. O fhambana na uḷa wa raundu ngauri uyu ha shanduki. Ha nyanyuwi naho hu tshi ḍa zwithu zwi takadzaho kana zwi vhavhaho. Kha dzibugu dzashu dza nganea zwi a konda u tou wana muanewa wa lushaka holu ane ha shanduki kha vhutshilo. Izwi a zwi ambi uri arali a nga wanala buguni zwi vha zwo khakhea. Sa muanewa wa lushaka ulu ri a ḍi lavhelela u ṭangana nae vhutshiloni.

NYOLO YA VHAANEWA .

Musi muiwali a tshi bveledza vhaanewa kha bugu ya nganea u shumisa ndila dzo fhambanaho. Izwi zwi ita uri inwi sa muvhali wa bugu ni tea u ḍivha mvumbo ya muanewa nga ndila ye muiwali wa bugu a mu olisa zwone.

- **Ndila ya u rina dzina**

Kha ndila heyi ndi fhaḷa hune dzina ḷa muanewa ḷi nga elana na zwiito zwawe kana ḷa tou fhambana tshothe na zwiito zwawe. Muanewa a nga vhidzwa u pfi Ndidzulafhi, na ngoho buguni yotthe ra wana hu si na fhethu hune a nga ḍiwana a tshi dzula hone. Dzina ḷa muanewa ḷi elana na zwiito zwa muanewa onoyo henefho buguni.

Kha bugu ya “Nandi ndi shenga?” hu na muanewa Vho Maambavhariwe. Samusi dzina li tshi tou dibula uri vha funesa u amba vhaŋwe ri wana buguni iyi vha tshi hwalahwalea vha ya sibatela u tolela ŋwana we vha mu pfa a tshi ambiwa kha mafhungo radioni. Izwi vha zwi itela uri vha kone u wana tsha u amba. Vha tou niwa nga tthoni tshothe musi vha tshi wana uri uyo ŋwana ndi wa muzwala wavho Vho Luvhani. Tshifhiwa sa muanewa na ene u sumbedzwa sa tshifhiwa tshi bvaho ha Mudzimu. Ri a zwi vhona nga nyimele ye a aluwisa yone ya vhutungu he mme awe vha tangana naho u swika he ra vho mu wana a tshi bvelela avha muthu a thonifheaho kha lushaka.

- **Ndila ya u buletshedza**

Muanewa uyu sa muvhali ni nga kona u mu bvukululelwa musi o tou buletshedzwa nga munwali kana nga munwe muanewa ngae. Tsumbo: **U tou vha tshiphethephephe tsha ŋwana.** Ŋwana uyu o tou buletshedzwa ra konaha u mu divha uri ndi muthu-de. Muanewa a nga di buletshedzwa nga hei ndila

- **Ndila ya u anetshela**

Muanewa uyu ni nga mu vhona na mu divha musi o tou anetshelwa. Munwali a nga anetshela muanewa inwi sa muvhali na kona-ha u mu divha uri ndi wa mvumbo-de. Kha siatari 17 ri pfa Vho Luvhani vha tshi amba hezwi sa ndila ya u anetshela. “ Tshine tsha khou nndina ndi tsha uri havhala munna vha ya konḁa” Vha tshi amba hezwi vho vha vha tshi khou anetshela zwine munna wavho a vha zwone. Nga murahu ha musi Vho Luvhani vho anetshela munna wavho Vho Madilaga nga iyi ndila ra konaha u zwi divha uri Vho Madilaga ndi munna wa mvumbo-de. Vha sumbedza vhe munna a kondisaho vhutshilo.

- **Ndila ya mufhindulano**

Musi vhaanewa vhe kha mufhindulano ni a kona u ðivha uri uyu muanewa ndi muthu ðe. Zwi nga itea kha mufhindulano na wana uri hoyu muthu u na vhutsha kana ndi muthu wa vhulenda. Kha nyambedzano ya vhaanewa ni nga wana muanewa a tshi semana na muñwe muanewa ngae. Nga kha yeneyi tsemano ni a kona u mu ðivha uri uyu muanewa ndi wa vhutsha kana zwiñwevho.

- **Ndila ya u ðiandadza**

Kha ndila heyi ya u ola muanewa muthu u tou ðiandadza inwi sa muvhali na kona- ha u mu ðivha uri ndi muthu-ðe. Kha siatari 15 Vho Madilaga vha amba maipfi haya: “Ndi ri kha nñe Madilaga , vho lingana. Inwi ni khou fanela u vhuyelela hangei kiliniki ni dovhe ni ðolwe u swika vha tshi ri kha inwi a hu na tshithu”. Musi ni tshi vhala mafhungo aya a Vho Madilaga , ni pfa vha tshi ðiandadza uri vha munna munna wa lushaka-ðe. Ndi munna a takalelaho u tambudza mufumakadzi. Arali Vho Luvhani vho vhudzwa uri vho vhifha muvhilini zwi nga itea uri vha zwi shandukise naa?

[Lingedzani u vhala iyi bugu yo randelwaho uri ni wane tsumbo dziñwe dzo dziaho kha tshitenwa tshiñwe na tshiñwe]

3.3. **KHUDANO**

Khudano kha litheretsha ndi u fhambana ha vhaanewa. Khudano iyi i nga vha vhukati ha muanewa na muanewa kana zwigwada, kutshilele, zwine vha tenda khazwo, kuhumbulele, kana zwiñwe na zwiñwe zwine zwa nga vha fhambanya.

- Khudano ine ya itea vhukati ha muanewa na muanewa, tsumbo, ni nga wana vhasidzana vhavhili vha tshi khou lwela muthannga.
- Khudano ine ya itea kha muanewa e ethe, tsumbo: Muanewa a nga ðiwana o ðaða, a sa ðivhi uri a ite mini. Muanewa o livhana na tsheo mbili dzine a sa ðivhe uri a dzhie ifhio.
- Khudano ine a ya vha vhukati ha vhurereli, tsumbo: Vhanewa vha tshi fhambana nga mulandu wa u fhambana ha vhurereli
- Khudano ya vhukati ha zwigwada, tsumbo: Kha zwigwada ni nga wana phambano yo vhangwa nga kuhumbulele ku sa fani.

3.3.1. TSHAKA DZA KHUDANO

- Khudano ya nnda
- Khudano ya ngomu

Khudano ya nga nnda

Khudano ya nnda ndi u fhambana ha vhaanewa hune ha tou vhonala hu khagala. Vhaanewa vha nga tou semana, vha lwa na u ita zwiṱwe na zwiṱwe zwine zwa tou vhonala uri vha khou fhambana.

Khudano ya nga ngomu

Khudano ya ngomu ndi ine ya wanala kha muanewa ene muṱe. Muanewa u vha a tshi khou lwa na muhumbulo a sa ḍivhi uri a nga dzhia tsheo ifhio. Muanewa u vha a tshi khou timatima, a tshi ri u a dzhia tsheo a dovha a vhona u nga a si yavhuḍi. Khudano iyi ya sa langiwa zwavhuḍi i nga vhanga mabulayo.

3.3.2 TSENGULUSO YA KHUDANO:

NANDI NDI SHENGA?

KHUDANO YA NNDA

Khudano iyi i a vhonala nga maṱo i tshi khou bvelela kana ya pfala nga nḍevhe vhaanewa vha tshi khou semana.

Kha khudano iyi ndi musi vhaanewa vha tshi fhambana nga mihumbulo zwine zwa ḍisa nndwa kana tsemano kana khanedzano

- Ri vhona Khudano vhukati ha Vho Madilaga na mufumakadzi wavho musi vha tshi wanulusa uri vho ḍihwala. Vho Madilaga a vha zwi ṱanganedzi na luthihi saizwi vho ḍigana uri muḍini wavho vhana vhavho vhararu vho eḍana.
- Musi Vho-Luvhani vha tshi vhudza munna wavho uri Vho Tshianeo ndi mudzadze wa ṱwana wa vhuṱanu na vhuthihi, Vho Madilaga vha a dinalea vha rwisa khaphu na fhasi ine vha tshi khou nwela tie khayoy fhasi ngauri a vha ṱoḍi u pfa tshithu nga ha ṱwana.
- Khudano ṱiwe i vhonala musi fhungo ḷa thumbu/muhwalo wa Vho-Luvhani ḷi tshi ita uri vha ṱiale vha ye hayani nga murahu ha musi Vho-Madilaga vha tshi vha vhudza uri vha ngalangadze thumbu/muhwalo kana ṱwana onoyo a iswe kha avha vha si na vhakoma.

- Khudano inwe i vha hone musi nwana mutani wa ha Vho Madilaga a tshi bebiwa a wanala e na lino la ntha sibadela tsha Vhutshidzi. Vho Madilaga a vha koni u zwi tangedza lune vha toda u thoma mafhungo henefho wadini mmbeteni wa VhoLuvhani.
- Hu vha na Khudano nga ha dzina la nwana uyu wa mutani wa Vho Madilaga musi vha tshi vho ri vhone vha khou tou mamiswa gunwe nga Vho Luvhani na nwana wavho Lufuno ane vho vha vho dzula vho mu vhudza uri nwana u do pfi Tshifhiwa ngeno zwi si zwone vha songo vhuya vha langana.
- Hu vha na Khudano vhukati ha Vho Madilaga na Vho Luvhani musi vha tshi vha toolela zwa u teketelwa ha nwana Tshifhiwa nga Vho Ana vha fhedza vha tshi khou rovhedzwa uri ngavhe vha pfe munna wavho vha ngalangadze thumbu ndi musi ndwa idzi dzi siho.
- Khudano i dovha ya takuwa musi Vho Luvhani vha tshi vhudza mukalaha wavho nga ha mutangano wa siviki une wa do vha u tshi khou tsivhudza vhadzulapo nga ha u tangedza vholefali sa vathu vha no fana na vhaiwe. Vho Madilaga vha takusa tsemano ya uri Vho Luvhani vha zwi itelani u amba nga ha Tshifhiwa vathu vha nda.
- Fhungo la u onesa ha Vho Luvhani kha munna wavho Vho Madilaga la uri vha khou tuwa mudini na vhana vhothe a lo ngo vha fara zwavhudi na luthihi. Vho Madilaga vho lila sa tshixele.
- Ri dovha ra vhona khudano musi Vho Ana vha tshi sema mushumi wa Vho Madilaga Vho-Mmboneni vhe vha hana u vha vhudza uri ho vha ho da vhonnyi mulovha afho mudini. Tsemano ya Vho Ana ya u sema vha ha Vho Madilaga yo do vha khulu nga murahu ha musi mmbwa dza Vho Madilaga dzi tshi luma zwibudzana zwavho zwa fa zwothe.

- Khudano i dovha ya takuwa vhukati ha Vho Madilaga na Vho Ana musi vho no toda nanga ya u lifhedza Vho Madilaga nga u tou gwela phamba khoroni ya muḁi wa Vho Madilaga vhe vha vha fara vha vha isa mukomani.

Khudano ya ngomu

Khudano iyi a i vhonali nga maḁo. Ni wana muanewa a tshi vha na mihumbulo i hanedzanaho kha ene mune e eḁhe. U vha a si tsha ḁivha tshine a nga ita tshone. Tsumbo dzi wanalaho kha iyi nganea ndi dzi tevhelaho:

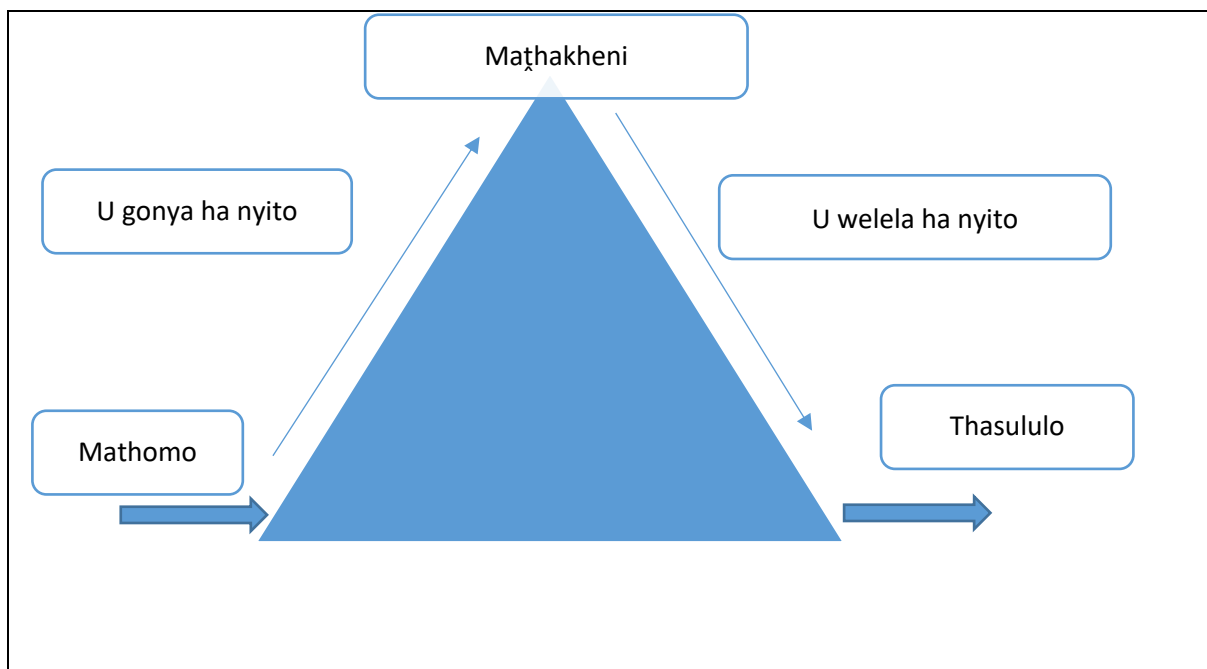
- Hu vha na khudano ya nga ngomu musi Vho Luvhani vho vhudzwa nga vhone uri vha na thumbu/vho ḁihwala. Vho Luvhani vha pfa mbilu yavho i sa vhavhi zwone ngauri mukalaha wavho lwo no tou vha luimbo lu si na musi lwa uri a hu tsha toda lutshetshe.
 - Vho Madilaga vha vha na thaidzo nga murahu ha musi Vho Luvhani vho nala vhusiku nga murahu ha tsemano vha bva vha songo onesa. Izwi zwi sia Vho Madilaga vha tshi vho amba zwinzhi nga mbilu. Vha khou ofha uri hu nga vha ho bvelela zwithu zwi si zwavhuḁi khavho.
 - Ri vhona Khudano kha Vho Luvhani vhane vha khou amba mafhungo manzhi mbiluni yavho ngauri vhaiwe vhadzadze na mashaka avho vha sedza-sedza henengeno mmbeteni we vha eḁela khawo, naho vha sa ambi uri vha vha sedza mini.
 - Vho Maambavhaiwe musi vho ya sibadela u yo vhona nwana o vhwahaho radioni uri o bebwa e na lino la nḁha, vha fhedza vha tshi vho ḁisola zwinzhi vha ita na u lila. Izwi zwi ita uri vha rembuluwe nga murahu ha musi vho wanulusa uri uyo nwana ndi wa muzwala wavho Vho Luvhani.
- [Lingedzani u vhala iyi bugu yo randelwaho uri ni wane tsumbo dziḁwe dzo dziaho kha tshiteḁwa tshiḁwe na tshiḁwe]**

3.4. PULOTO

Puloto ndi ndunzhe ndunzhe ya mafhungo zwi tshi ya nga u tevhkana ha zwiwo u bva mathomoni a nganea u swika magumoni ayo. Kha puloto ndi fhaḽa hune ra wana thaidzo i tshi ḽisa inwe u bva mathomoni a bugu u ya mathakheni na uri thaidzo dzo tandululiswa hani magumoni a bugu.

Puloto ṭhukhu yone i nga ṭalutshedzwa sa thusedzi ya nyito i tshimbilaho yo vhambela na puloto khulwane ya nganea. Puloto ya lushaka ulu i bveledzwa nga vhaanewa vhathusi hu si muanewa dendeke kana mupikisi. Puloto khulwane a i koni u bveledzela zwavhuḽi arali a sa khou thusedzwa nga puloto iyi ṭhukhu

Puloto i nga vhekanywa nga ndila i tevhelaho:

Mathomo:

Ri tou gavhelwa mafhungo nga nṭha.

Afha ndi mathomoni a nganea hune ha vhoneḽa vhaanewa vhahulwane na fhethuvhupo na tshifhinga. Ndi heneḽa kha mathomo hune ha bveledzwa muanewadendeke na thaidzo yawe. Mathomoni ndi hune na teya u vhona vhushaka vhukati ha vhaanewa. Khuḽano ine na ḽo ṭangana nayo i simuwa hone.

U bveledza mafhungo / U gonya ha nyito:

Mafhungo e ra gavhelwa nga kule mathomoni a puloto hafha a a thoma u tharamuwa.

Kha tshipida itshi tsha puloto ya nganea ri wana zwiwo zwinzhi zwine zwa tevhekana zwa kondisela mubvumbedzwa muhulwane. Zwiwo izwi zwi tula dzangalelo, zwa dovha zwa khadela muvhali kha u humbulela zwine zwa do tevhelela. Ndi henefha hune vhabvumbedzwa vhahulwane vha lusa nga ndila dzothe u lwa na thaidzo dzavho ngeno khudano dzi tshi khou ralo u takuwa. U aluwa ha nyito ye ra bva nayo mathomoni zwi ri livhisa kha mathakhe.

Mupikisi / Vhapikisi vha isa phanda na u pikisa. Dendele u lingedza u tanadulula thaidzo yawe. Mafhungo a nga vhfha kana a takadza u swika tshiuludzani.

Mathakheni

Afha ndi hone hune mafhungo a vha o swika tshiuludzani. Mathakheni ndi tshipida tshi takadzesaho kana tshi vhavhesaho tshine tsha vha tsha ndeme kha nganea. Ndi tshipida tshi sa thivheleho, tshine arali tsha swika tsho swika. Thaidzo ye dendele a thoma nayo i vha yo no tou hulela tshothe. Afha ndi:

- Tshivhindini tsha mafhungo.
- Buluvhutsini (zwi vha zwi khou konda tshothe).
- Hune ha duba buse.
- Hune ha nga di vha na madakalo.
- Hu nga vha na madakalo kana dzimpfu.

U welela ha nyito

Tshipida itshi tshi wanala nga murahu ha mathakheni. Afha thaidzo khulwane i a tandululea. Thaidzo ye dendele a vha e nayo i swika mathakheni, kha tshipida itshi ri wana i tshi khou tandululea.

Thasululo

Tshipida itshi tsha swika tsho swika, a hu na u humela murahu. Zwi nga tou fanyiswa na u kovhela ha duvha. Na u funa hani, la kovhela a hu na ane a nga li humisela murahu. Afha mafhungo a vha o swika magumoni. Khudano dze na dzi vhona u bva mathomoni a nganea dzo fhela. Vho fhenywaho kana vho fhenyaho vha a bvela khagala, nga maanda

muanewa muhulwane. Afha ri nga amba ra ri thaidzo dza vhaanewa dzo swika magumoni.

Mathakhe-shandwa:

Afha ndi musi ndavhelelo ya maimo a ntha kana i vhavhaho i si tsha swikelea kana musi vhudzivha ha puloto ya nganea vhu tshi sokou ngalangala nga nthani ha zwiwo zwi sa ambi tshithu.

3.4.1. TSENGULUSO YA PULOTO:

NANDI NDI SHENGA?

Mathomo

- **Afha ri tea u vhona muṱwali a tshi ni bveledzela muanewa dendeḽe na thaidzo ine a khou ṱangana nayo.** Buguni iyi ri ṱangana na Vho Luvhani sa muanewa dendeḽe ane a vha muthu wa thovhele. Mafhungo aya ha vha fari zwavhuḽi nga uri vha ḽivha uri hafha muṱani ho no bulwa ḽa uri vhana vhararu vho lingana a hu tsha ṱodiwa vhaṱwe.
- **Ri a kona u vhona khuḽano.** Muhwalo uyu u mbo ḽi vhangḽa khuḽano i sa takuwiho muṱani uyu wa ha Madilaga. Vho Madilaga sa muanewa mupikisi a vha pfesesi u ḽihwala ha VhoLuvhani ngeno afha muṱani hu tshi itwa zwa vhuteamuṱa.
- **Ri a kona u vhona-vho na vhaanewa vhahulwane:** Vho Madilaga sa muanewa mupikisi vha ri ḽa ḽa hafha ḽi a kovhela ,vha vhudza Vho Luvhani uri ṱwana muḽini wavho ha nga bebiwi zwihulu thumbu heyo i tea u tou thuthwa kana uyo ṱwana u ḽo ri u bebwa a iswa afho hune ha dzula vhana vha si na vhakoma.
- **Ri a kona u vhona na muanewa muluṱanyi:** Buguni iyi muanewa muluṱanyi muṱani wa ha Madilaga ndi Tshifhiwa ane vhuluṱanyi hawe vhu thoma a tshe thumbuni ya mme awe Vho Luvhani.

- **Muriwali u bvisela khagala fhethuvhupo na tshifhinga** :Mafhungo aya a khou bvelela Tshandebvu. Afha ndi mahayani tshifhingani tsha zwino hune ra vhona Vho Luvhani vha tshi ya kiliniki vha fhiriselwa na sibatela u yo vhotholowela hone. Ri gavheliwa khudano nga kule

U gonya ha nyito / U bveledza mafhungo

U itela uri vhavhali vha vhe na dzangalelo la u vhala mafhungo vha tshi ya phanda muniwali u bveledza mafhungo nga u tahisa khudano dzi tshi ri livhisa kha mathakheni.

- Vho Luvhani vha nala musi li tshi vho kovhela vha ya ha khaladzi avho Vho Muvhi. Izwi vha zwi ita nga murahu ha u newa ndaela ya u ngalangadza thumbu kana niwana a iswe fhethu ha vhana vha si na vhakoma.
- U bebwa ha niwana a na lino la nthu zwi vusa na u nanisa khudano vhukati ha Vho Luvhani na Vho Madilaga, ngauri Vho Madilaga vha ri arali ndo vha ndo pfiwa nyete iyi yo vha i tshi do vha i siho.
- Zwo ambiwaho nga Vho Maambavhaniwe vha tshi sumbedza u takadzwa nga dembe la uyo niwana wa shenga ane a pfi o bebwa mulomo wo dala nga mano zwi engedzedza mutsiko kha Vho Luvhani.
- Musi Vho Luvhani vho no bva sibatela, hu totomowa fhungo la dzina la niwana. Lufuno u disa muhumbulo wa uri niwana a mbo di pfi Tshifhiwa lwe mme awe vha swikisa fhungo kha Vho Madilaga. Vho Madilaga vha nanisa mutsiko kha Vho Luvhani nga u amba uri vhone vha khou dodzwa museto matoni saizwi vhathu vho dzula vho langana.
- U sa tangananedzea ha niwana nga khotso awe na nga vhahura zwi engedza mutsiko kha Vho Luvhani. Izwi ri zwi vhona musi Vho Ana vha tshi thoma u teketela nga murahu ha musi Tshifhiwa a tshi khou tamba na vhana vhavho. Vho Luvhani vha tangana na thavha musi vha tshi swikisa thaidzo yavho kha mukalaha wavho.

- Vho Luvhani vha tshi wana hu si na thikhedzo i bvaho kha mukalaha wavho, vha talutshedza thaidzo yavho kha vha muhasho wa mutakalo. Avha ndi vhe vha dzudzanya uri fhungo la vuholefali li tea u ambiwa na vhadzulapo ho shumiswa Vho Nicholson vane vha do talutshedza na u bvisela vhathu khagala uri Tshifhiwa a si shenga.

Mathakheni

Afha kha itshi tshipida ni lavhelela u vhona muanewa dendeke a tshi kunda kana a kundwa, mafhungo a a vhfhesa kana a nakesa.

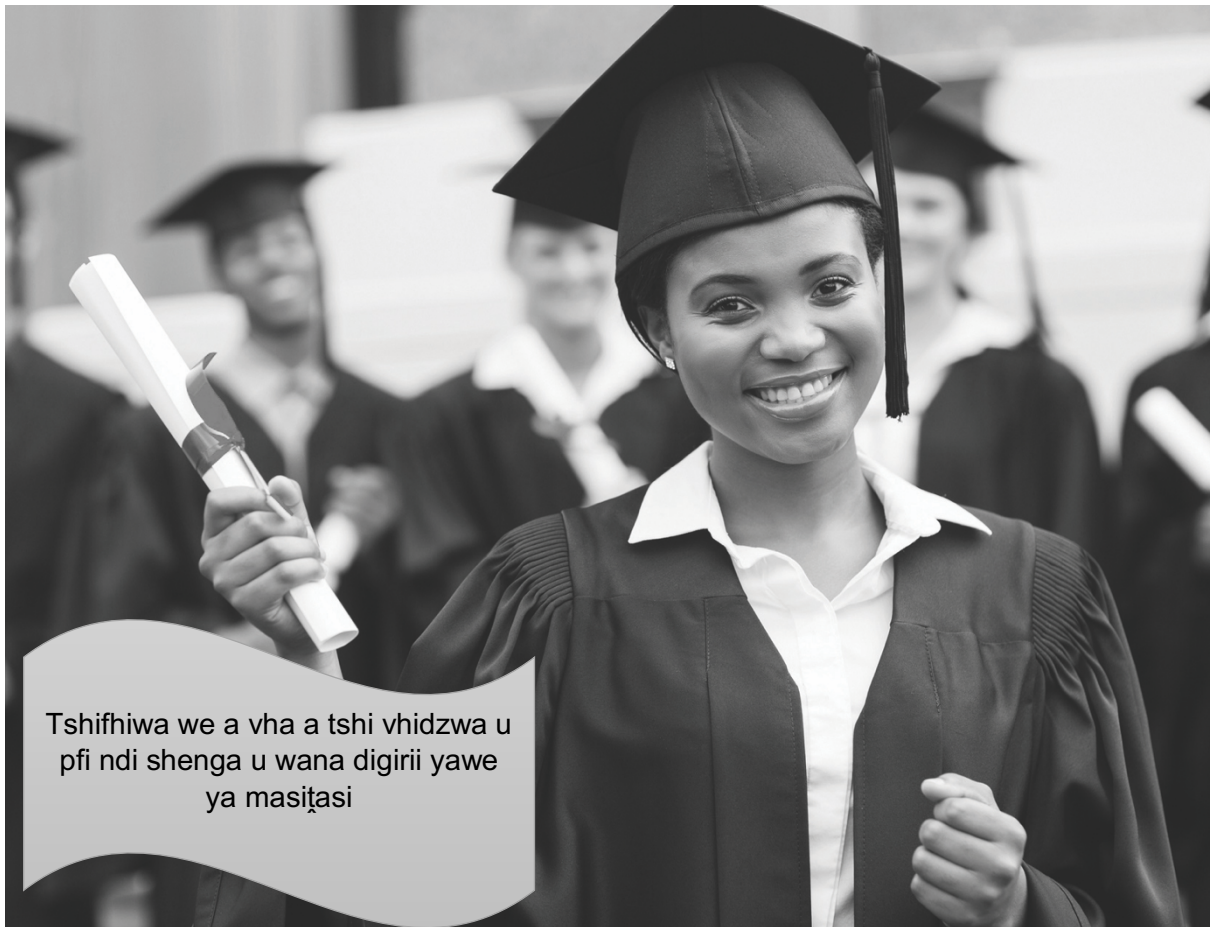
- Mathakheni a bugu iyi a wanala musi Vho Luvhani vha tshi vhona uri thaidzo i khou nana i tshi ya, vha fhedza nga u pfulutshela Polokwane na vhana vhavho. Vha vhona uri u pfuluwa ndi khwine u fhira u diwana vha kha thambulo ine vha vha khayi i diswaho nga munna we a vha mala a tshi vha funa.

U welela ha nyito

Hafha ndi hune thaidzo khulwane ye dendeke a vha e nayo ya tandulululea hone. Ndi u pendela zwothe zwo anetshelwaho. U thasulula thaidzo dzothe zwi tshi isa kha magumo/thasululo.

- Tshifhiwa u wana ndambedzo ya u ya u fhedzisa pfunzo dzawe ngei Germany nga vha khamphani ya u fhataga golei dza Mercedes Benz. ngauri o vha o shuma zwavhudi kha pfunzo dzawe. Izwi zwi mbo di bvisela khagala uri Vho Luvhani sa muanewa dendeke vho kunda. Tshifhiwa we u bebwa hawe ha hanedzwa nga khotsi awe, mme awe Vho Luvhani vha hu imela, vha nyefulwa nga vhahura, vha tambudzwa lwa muhumbulo nga munna wavho, ri mu vhona o bvelela lu tamisaho muniwe na muniwe wa shango la Tshandebvu.

- Ngei Germany Tshifhiwa u phasa digirii yawe ya masitasi.

Tshifhiwa we a vha a tshi vhidzwa u
pfi ndi shenga u wana digirii yawe
ya masitasi

[Tshi bva kha [www.google](http://www.google.com) .com]

- E henengei u vhidza vhabebi vhawe uri vha vhe hone nga duvha lawe la vhumambo ha u ambara. Vho Madilaga vha humbela mufumakadzi wavho Vho Luvhani pfarelo, vha amba zwinzhi zwa u khwathisa mbingano yavho.
- Vho Ana vha da mudini wa Vho Madilaga muhumbulo muhulwane u wa uri vha pfumedzane saizwi u bva tshe Tshifhiwa a bebwa vho vha vha sa anani.

Magumo/Thasululo

Thasululo i bvelela nga murahu ha u welela ha nyito. Ndi heneffa hune mbilu ya muanewa dendele ya ri thoyoyo tshothe kana ya vhaiswa zwihulu.

- Lufuno lwa Vho Madilaga na Vho Luvhani lu vusuludzwa nga huswa.
- Tshifhiwa u wana mushumo hengei Germany kha khamphani ya Mercedes Benz.
- Tshifhiwa u fhelekedza vhabebi vhave hayani hune a wana o lugiselwa vhumambo vhuhulu ha u mu tangedza.
- Zwiambi zwothe afho tshimimani zwi amba zwi tshi sumbedza uri samba la u vha shenga le Tshifhiwa a vha e nalo lo shanduka phathutshedzo khulu kha muta wa hawe na shango la Tshandebvu , zwa dovha hafhu zwa disa na thuthuwedzo kha vhaswa.

[Lingedzani u vhala iyi bugu yo randelwaho uri ni wane tsumbo dziwe dzo dziaho kha tshitenwa tshinwe na tshinwe]

U anetshela zwa murahu(Flashback)

Buguni ya nganea hu nga ambiwa kana ha bvelela zwithu zwine zwa nga humbulwa kana zwa vha tsumbo musi mafhungo a tshi bvela phanda.

Tsumbo yavhudI ya u anetshela zwa murahu ndi musi Vho Luvhani tshi vhudza Vho Vele mme avho na Vho Muvhi khaladzi avho uri vha khou pfuluwa na vhana vhavho vha khou ya u dzula Polokwane. Izwi zwi ri humbudza zwa murahu musi bugu i tshi thoma Vho Luvhani vha tshi vhudza Vho Mainganya na Vho Muvhi hu tshi katelwa na vhone Vho Madilaga uri arali zwa u sa vha na mulalo zwa dinana zwi tshi ya vha do tuwa vha yo dzula huiwe zwa vha vho fhedza vho zwi ita.

U anetshela zwa phanda(Foreshadowing)

Buguni ya nganea hu nga ambiwa kana ha bvelela zwithu zwine zwa nga humbulwa kana zwa vha tsumbo musu bugu i tshi ya u fhela zwa ri humbudza zwa bvelela bugu I tshi thoma.

Tsumbo: Musi Tshifhiwa a tshi wana basari ya u ya u guda ngei Germany u bva kha vha Mercedes benz zwi ri humbudza zwa Vho Madilaga vha vhudza Ladzani uri nwana a songo tsha lilela kha muthu/mubebi uri a mu dzhenise tshikolo, muthu u tou vhala a phasa zwavhudi zwa ra zwi vhona Tshifhiwa o zwi swikela.

3.5.TSENGULUSO YA FHETHUVHUPO TSHIFHINGA NA SIANGANE

NANDI NDI SHENGA?

Fhethuvhupo ndi fhethu hune mafhungo a khou bvelela hone, hu nga vha mahayani kana dzidoroboni. Fhethuvhupo hu tea u tshimbilelana na mafhungo ane a khou vhaliwa, ha vha fhethu hune ha tendisea kha vhavhali.

Kha nganea iyi fhethuvhupo hune mafhungo a khou bvelela hone ndi Tshandebvu Venda hune ha vha mahayani. Muniwali u bvisela khagala vhupo uhu nga hezwi:

- **Mafhungo a bugu iyi a khou bvelela Tshandebvu hune ha vha vhupo ha mahayani, hune vhadzulapo vha tenda kha uri u beba nwana wa muholefhi mutani ndi samba.** Mutani wa Vho Madilaga hu bebiwa Tshifhiwa e na lino la ntha. Nyimele iyi i songo dowealeho a i tangedziwi nga Vho Madilaga na vhaniwe vha vhadzulapo.
- **Mahayani mbudzi dzi a lisiwa.** Vho Ana vha imeledza mbudzi dzavho khoroni ya mudi wa Vho Madilaga.
- **Vhamusanda vha wanala mahayani.** Vho Valale vha pfala vha tshi khou kumela Vhamusanda vha Tshandebvu musu ho diwa musanda u senga mafhungo a u waniwa ha Vho Ana vha tshi toda u bwela phamba getheni la Vho-Madilaga.
- **Mahayani arali vhathu vha khukhulisana mulandu u hweswa musanda.** Vho Ana vha wanala getheni ya Vho Madilaga vhe na nanga yavho Vho Jona vha tshi khou bwela phamba ya uri Vho Madilaga vha fe. Aya mafhungo o fhelela mukomani na musanda he Vho Ana vha hatulwa nga u ri vha lifhe nga u badela tshelede ya rannda dza madana mavhili. Zwiwo hezwi zwi wanala mahayani.

Tshifhinga ndi tshine mafhungo a bugu a khou bvelela ngatsho, tshi nga vha tsha musalauno kana musalaula . Kha nganea iyi mafhungo a khou bvelela nga tshifhinga tsha musalauno. Izwi ri zwi vhona nga zwiwo zwi tevhelaho

- Ri pfa nga kiliniki ine Vho Luvhani vha ya khayo vha vhudzwa uri vho dihwala, na sibadela tsha Mutshidzi he vha vhofholotshela hone.
- Ri pfa na nga vhuteamita hune Vho Luvhani vha vha vha tshi khou vhu ita, vha khou tou mangala vha tshi vhudzwa u pfi vho dihwala. Ndi kha Venda la namusi hune ra wana vhafumakadzi vha tshi ita zwa vhuteamita.
- Hu ambiwa nga vhashumelavhapo Vho Silima na Vho Zwiitani vhe vha kwengweledza na u khuthadza Vho Luvhani musi vho no pfa uri vho dihwala nge vha divha uri mukalaha wavho a vha nga zwi tangedzi.
- Ndi kha Venda la musalauno hune niwana a nga kona u kaidza vhabebi. Izwi ri zwi vhona musi Lufuno a tshi kaidza mme awe Vho Luvhani na khotsi Vho Madilaga uri vha litshe u dzula nga u semana.
- Vhana vha zwino a vha shavhi u fhindula vhabebi. Lufuno u vhudza khotsi awe uri zwa u shavha u vhudzisa vhathu uri mme awe vha afho naa musi vho nala, ho vha ho fanela vho zwi shavha kale vha si ite zwa tsemano. Kha Venda la mulovha niwana o vha a si nga si bve mulomo kha mubebi
- Ri pfa nga ha siviki (zwine zwa vha zwiimiswa zwa ano maduvha) ye ya ita uri hu vhe na mutangano wa u kaidza vhathu vha u kolela vhaholefali lwe na Vho Luvhani vha da vha ambavho nga ha u kolelwa havho hu tshi pfi vho beba shenga.
- Ndi kha tshifhinga tsha zwino hune khakhathi dza mtani dza vhigiwa mapholisani. Ri pfa Vho Luvhani vha tshi vhudza Vho Mainganye uri arali vha di isa phanda na u vha thupha vha do vha isa mapholisani.

- Ndi kha tshifhinga tsha zwino hune ra pfa nga ha demokirasi. Ri pfa Vho Nicholson vha tshi amba nga ha uri demokirasi i lwa na zwa u talula vhañwe.
- Ri pfa Vho Luvhani vha tshi khou vhudza Vho Madilaga nga ha u sa ita ndugiselo dza zwiambaro na pholisi ya tshikolo tsha ñwana a no khou ða zwine ndi zwa ano maðuvha.

Siangane ndi nyimele/tshenzhemo ine muthu a tshila/tangana nayo i no mu ita uri a tshile zwine a khou tshilisa zwone.

- U beba ha Vho Luvhani ñwana a na liño zwi vha ñan̄isela mutsiko vhunga munna wavho vho vha vha sa khou zwi tanganedza zwauri hu bebiwe vhañwe vhana mutani wavho.
- Ri pfa nga radio ya Fhatalushaka ine ya ðivhadza nga ha ñwana wa Vho Luvhani o bebwaho e na liño la n̄tha. Mafhungo ayo a takusa Vho Maambavhañwe vha livha sibadela uri vha vhone uyo ñwana o ambiwaho.
- U teketela ha Vho Anna vha tshi ri ñwana wavho a songo vha o luiwa nga shenga musi a khou lila vha tshi amba Tshifhiwa, zwi vhaisa Vho Luvhani vhane musi vha tshi vhudza munna a si vha tikedze. Izwi zwi vha engedzela thaidzo.
- Ri pfa nga u ambara gaweni ha Ladzani ngei yunivesithi ya Kapa zwe zwa ita uri Vho Luvhani na mukalaha wavho vha tuwe vhothe naho vha si tsha dzula vhothe zwine zwa sumba Vho Luvhani vha kha ði ðhonifha mvelele saizwi tshiñwe na tshiñwe tshi no itea kha vhana vho vha vha tshi vhiga kha mukalaha wavho.
- Vho Luvhani vha ya u onesela Tshifhiwa ha makhadzi wawe Vho Mainganye uri u khou ya tshikoloni Germany. Hezwi ndi zwine nga mvelele ya Tshivenda zwa tea u itwa mudini hu re na mulayo.

- U tevhela ha Tshifhiwa buḁo la vhuinzhiniara o lambedzwa nga vha ha Benz nga u vhona u konesa hawe zwine zwi khwathisedza tshifhinga tsha zwino.
- Ri pfa nga akhaundu ya bannga ye Tshifhiwa a ri u ḁo fha vhabebi vhawe nge khotsi awe vha ri zwi nga si vha fare zwavhuḁi vha sa mu fhi tshelede naho i ṱhukhuṱhukhu musi a tshikoloni..

[Lingedzani u vhala iyo bugu yo randelwaho uri ni wane tsumbo dziṱwe dzo dziaho kha tshiteṱwa tshiṱwe na tshiṱwe]

NDIMA YA 4

4.1 TSUMBO DZA MBUDZISO NDAPFU

Fhindulani mbudziso ndapfu dzi tevhelaho .

Vhulapfu ha maanea aṅu vhu vhe u bva kha maipfi a 400 u ya kha a 450.

1. Muiwali musii a tshi niwala bugu yawe u vha a na zwine a tama u zwi rathisela kha vhavhali.

No disendeka nga likumedzwa ilo, sengulusani ni tshi sumbedza uri muiwali o shumisa hani dendeke u bvisela muhumbulo muhulwane khagala.

PHINDULO:

Marangaphanda

Muhumbulo muhulwane ndi zwine muiwali a tama u zwi pfukisela kha vhavhali vha bugu. Vhaanewa ndi vhathukhumbulelwa vhane ha anetshelwa nga havho buguni. Muaneke dendeke ndi ane zwiwo zwothe zwa buguni zwa vha zwi tshi mu kwama. Kha bugu yashu muaneke dendeke Vho Luvhani.

Mbuno

- Muhumbulo muhulwane ndi wa u tsivhudza vhabebi uri niwana u vha a mpho i bvaho Mudzimuni. Vhabebi vha tea u tikedzana kha u alusa vhana zwi sa khathali uri ndi niwana-de. Onoyo ane w a sa mu sa mu tangedze matshelo a nga vha ene ane a u thusa o no bevelela a fhira vhane wa vha tangedza.
- Vho Luvhani sa dendeke vha vhangela thaidzo nga Vho Madilaga vhane ha hana niwana wa vhuṅa mutani wavho nge vha ri vhararu vho luga nahone vha wana uri thumbu yo fara mufumakadzi wavho ngeno a kha vhutemuta.
- Vho Luvhani vha vhudzwa nga Vho Madilaga uri vha tea u bvisa thumbu saizwi vha sa toḁi muiwe niwana kana niwana a tshi bebiwa a newe vhane vha toḁa lutshetshe.
- Vho Madilaga naho vha tshi khou tenda uri thumbu ndi yavho, a vha khou toda u pfa tshithu nga niwana, izwo zwi nea mutsiko mufumakadzi wavho vha vhuya vha farwa nga mutsiko wa malofha.
- Musi niwana a tshi bebwa e na lino la ntha, zwi nanisa mutsiko kha Vho Luvhani vhunga Vho Madilaga vha sa funa u tangedza uyo niwana.

- Vho Madilaga vha pfuluwa na kamarani vha sia Vho Luvhani na n̄wana vhe vhothe.
- Naho ho vha na vhaḁivhi vha no nga Vho Nicholson vhe vha lingedza u ṭalutshedza zwinzhi nga ha vhana vha no nga Tshifhiwa, a zwo ngo thusa tshithu kha Vho Madilaga, zwo tou ṇaṇisa vhuswina vhukati havho na mufumakadzi wavho.
- Nga n̄thani ha u kondelwa u tshila ha Vho Luvhani muṭani wa Vho Madilaga, vho fhedza vho pfulutshela Polokwane.
- Vho Luvhani vho ṭangana na zwikhukhulisi zwinzhi nga mulandu wa u vha muimana na u beba n̄wana a re na ḽino ḽa n̄tha ane khotsi awe vho vha vha sa mu ṭanganedzi. Bugu i tshi fhela ni wana Vho Luvhani vha tshi vho tshila vhutshilo vhu tamisaho zwo vhangwa ngauri Tshifhiwa n̄wana wavho o no bvelela.
- Na zwiṇwe zwi pfalaho

Phendelo

Muṇwali o kona u shumisa muanewa dendeke kha u bvisela muhumbulo wawe khagala. Muṇwali u ṭoda u sumbedza vhathu uri vha tea u thusana kha u alusa vhana nahone vha sa sedzi nyimele.

1. Bugu ya nganea yo n̄walwaho zwavhudi i tea u bvisela khagala fhethuvhupo, tshifhinga na siangane uri i nyanyule vhavhali vha pfesese zwine zwa khou itea kha iyo bugu. No ḁisendeka kha ḽikumedzwa ḽi, sengulusani ndila ye muṇwali a shumisa siangane, fhethuvhupo na tshifhinga zwi ṭutuwedza hani kutshilele kwa Vho Luvhani sa muanewa dendeke.

PHINDULO

Marangaphanda

Siangane ndi nyimele/tshenzhemo ye muthu a tshi tangana nayo i no mu ita uri a tshile zwine a khou tshila zwone. Fhethuvhupo ndi fhethu hune mafhungo a khou bvelela hone hu nga vha mahayani kana doroboni. Tshifhinga ndi tshine mafhungo a bugu a khou bvelela ngatsho tshi nga vha tsha musalaula kana musalauno.

Mbuno

- Fhethuvhupo ndi Tshandebvu hune ha vha mahayani. A zwi mangadzi u vhona u beba ha Vho Luvhani riwana a na liño la ntha zwi tshi vusa zevhezevhe kha kusi kwothe.
- Polokwane Vho Luvhani vha tshila hu si na ane a sala murahu riwana wavho. Afha ndi dzidoroboni hune muthu muiwe na muiwe a tshila vhutshilo a sa sedzi ha muiwe.
- Vhafumakadzi tshifhinga tsha zwino vha itwa miaro zwibadela arali manese kiliniki vha tshi vhona nyimele ya muimana vha sa do i kona. Izwi ri zwi vhona kha Vho Luvhani vhane musi mutsiko wa malofha u sa langei vha tshi rumelwa sibadela tsha Vhutshidzi he vha itwa hone muaro musi Tshifhiwa a tshi bebwa.
- Ndi tshifhinga tsha zwino hune vhafumakadzi vha vhiga milandu ya dzikhakhathi dza mutani mapholisani. Vho Luvhani na vhona vha a vhudza Vho Madilaga uri arali vha nga isa phanda na u vha shengedza vha do vha isa mapholisani.
- Ndi tshifhinga tsha zwino hune vhashumelavhupo vha thusa nga u nea thuso ya muhumbulo. Vho Silima na Vho Zwiitani vha thusa Vho Luvhani nga u vha khuthadza musi vha tshi newa mutsiko nga Vho Madilaga nga u hana u vha na vhaiwe vhana mutani wavho..
- Nga Tshivenda riwana wa musidzana ha ambi nyimele I si yavhudi ine a tangana nayo vhuhadzi. Izwi zwi itwa ngauri a tshi vhingwa u vhudzwa u pfi vhuhadzi ndi nama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela. U takuwa ha Vho Luvhani vha tshi yo onesa mme avho Vho Vele na khaladzi Vho Muvhi zwi tou vha khagala uri mutsiko une vha khou wana afha mutani a u tsha hwalea.

- Mvelele ya Tshivenda I kombetshedza mufumakadzi uri naho nyimele ya mutani i tshi konda munna u tea u newa thonifho yo teaho. Vho Luvhani naho vha tshi zwi divha zwavhudi uri Vho Madilaga a vho ngo vha tikedza kha u alusa Tshifhiwa, musi a tshi wana ndambedzo ya u ya u guda Germany, vha ruma Vho Mainganye u yo mu onesela kha khotsi awe.
- Mutsiko u a kombetshedza uri muthu a ite zwithu zwi so ngo dowealeho. U takuwa ha Vho Luvhani vha tshi livha kha tshiimiswa tsha siviki u isa mbilaelo yavho ya u tambudzwa nga mulandu wa nyimele ya riwana wavho ndi zwithu zwi songo dowealeho u itwa nga musadzi wa Muvenda a re na munna. Mutsiko ndi wone wo vha kombetshedzaho u dzhia vhukando uho ha u vha mufumakadzi wa muhaga.

Phendelo

Muniwali o kona u shumisa siangane, fhethuvhupo na tshifhinga u tutuwedza kutshilele kwa Vho Luvhani sa muanewa dende. Nyito dzothe dza Vho Luvhani dzo tutuwedzwa nga fhethuvhupo, tshifhinga siangane.

4.2 TSUMBO YA MBUDZISO PFUFHI.

Vhalani tshipida tsha mafhungo tshi bvaho buguni iyi uri ni do kona u fhindula mbudziso dzi no tshi tevhela.

Vho Ana, “ndi uyo muthu muniwe a re na Vho Ana.

“Aa!” Ndi Vho Ana vha tshi fhindula.

“Vha khou ri zwibudzana a zwo ngo dzhena? Heyi phamba ri i bwela hafho he zwibudzana zwa vhulahlwa hone.”

“Vhone vha ri zwi nga dzhena nga ngafhi muthu a tshi dzula o dihonela? Havha munna vho tou zwi hwihwidzela ngomu dzharatani uri mmbwa dzavho dzi kone u zwi vhulaha. Phamba heyi, kha ri i bwele henefha kha gethe a zwi dini.”

Zwenezwi vha tshi tou thoma uri piki fhasi posi, ha mbo di pfala ipfi. “Vho Ana! Vho Ana! Vha khou ita mini khoroni ya mudzi wanga?” Vho Ana na mueni wavho vha vho lila u shavha. Vho Madilaga vho vha vhudza uri a zwi farisi tshithu u shavha saizwi vho tou vha vhona nga matso. Vho Madilaga vho mbo di sendela vha swika vhe Vho Ana nga tshanda khatsha. Vho Madilaga vho amba uri a zwi dini naho vhalo muniwe vha nga shavha ngauri Vho Ana vha do amba zwavhudzi henegei mukomani.

Vho Ana vha tshi pfa avha mufari wavho vha tshi amba zwa mukomani, a vho ngo luvhelela zwone uri aya mafhungo vha a ladze henefho hayani saizwi vhone vha tshi khou humbela pfarelo. Vho Madilaga a vho ngo vhuya vha fhindula tshithu. Vha sokou ri longondo na ndila vho livha mukomani. Vho Ana vho do humbela vhalo vhe vha vha vhe navho uri vha vha tevhela.

“Nndaa Mudini” Ndi vho Madilaga vha tshi khou dzhena mudini wa vhakoma Vho Valale.

“Nndaa! Ndi nnyi ane a tou ri dela lo kovhela?”

“Vhakoma, ndi nne Madilaga.”

“Vho Madilaga, ho tou tshinyala mini vha tshi ri dela vhusiku? Zwine zwa tou mangadza vhukuma ndi zwauri vhone na fhano a thi zwi humbuli vha tshi da naho hu masiari. (Musi vha tshi vho vhona vhe vhathu vhararu) Naa mathina a vha vhothe? “ Vho Valale vho mbo di vhidzelela muniwe niwana wavho uri a vha disele zwidulo.

Musi vhathu vho no lumelisana, ndi hone Vho Madilaga vha tshi toolola zwothe zwe vha zwi vhona zwi tshi khou itwa na zwe vha pfa zwi tshi khou ambiwa. Vho no toolola, Vho Valale vho tou vhudzisa mbudziso dzi si gathi.

“Vho Ana,” ndi Vho Valale. “Aa!” Vha ralo na u losha vha tshi khou losha. Vha a zwi divha musi u ri tshipala mulilo tshi a dipalela?” “Vhakoma, vhakoma, nne ndi khou ri izwi zwithu a

ri zwi fhedzi henefha naa? Ndi khou tou luvhelela vhathu vhahashu.” “Vho Ana, hone uyu ane vha vha nae ndi nnyi?” “Vhakoma, a vha nkhumbeleli pfarelo kha avha muhura wanga? Hm!” “Vha songo ḁita muthu a si na nḁevhe. Ndo ri uyu ane a vha na vhone ndi nnyi? Vhone kha vha mphindule. Zwa u humbela pfarelo zwi ḁo ambiwa khoroni nga Swondaha.” “Havha vhane nda vha navho ndi Vho Jona. Havha Vho Jona ndi maine wanga. Nḁe ndo vha ndi tshi ri kha ri vha bwise kha mafhungo haya hu sale nḁe mune wao ndi ndothe.”

Hezwi ndi zwone zwe zwa seisa Vho Valale na Vho Madilaga. Vho Valale vho amba uri haya mafhungo a u tou wanala muḁini wa muthu muḁwe vhathu vha tshi khou bwela phamba, ndi mafhungo mahulwane lune ḁiḁwe ḁuvha na musanda vha ḁo ri a tou fhirela mapholisani. Vho Ana a vho ngo luvhelela zwone. Naho zwo ralo, vhakoma vho khwaḁhisa ḁa u ḁo ḁangana musanda nga Swondaha. Vho ombedzela nga maanda havha Vho Jona sa izwi vha sa dzuli muvhunduni wonoyo wa Tshandebvu uri vha songo vhuya vha dzula saizwi zwi tshi nga ḁo vha dzhenisela maḁo. U fhedza henefho vhathu vha mbo ḁi balangana.

- 1.1 Ndi nnyi ane a khou vhudzisa uri vha khou ita mini khoroni yanga? (1)
- 1.2 Ndi ngani Vho Ana na Vho Jona vha tshi khou bwela phamba khoroni ya Vho Madilaga? (2)
- 1.3 Mafhungo e na nḁewa one afho nḁha a ḁana tshipiḁa tshifhio tsha puloto? (1)
- 1.4 No sedza kha mafhungo e na nḁewa Vho Ana vho olwa sa muthu -ḁe? Nḁani mbuno mbili. (2)
- 1.5 Ndi lushaka-ḁe lwa khudano i no khou itea afha mafhungoni aya? Tikedzani phindulo yaḁu. (2)
- 1.6 Nndwa ya Vho Ana na vha muḁa wa ha Madilaga ndi ya u bva tshe Tshifhiwa a bebiwa, Tikedzani nga zwiwo zwivhili. (2)
- 1.7 Ni vhona maitele a Vho Ana a tshi ḁanganedzea naa kha lushaka? Tikedzaniphindulo yaḁu. (2)
- 1.8 Ndi afhio masiandoitwa a u lumiwa ha zwibudzana zwa Vho-Ana nga mmbwa dza Vho-Madilaga. (2)
- 1.9 Vha ambani vha tshi ri :”tshipala mulilo tshi a ḁipalela”. (2)
- 1.10 Vho Ana na Vho Luvhani vha fhambana hani? (2)
- 1.11 Mafhungo a tevhelaho ndi ngoho kana a si ngoho? Tikedzani. “Vho Madilaga a vha lili naho nyimele ya nga konḁa hani.” (2)

- 1.12 No ditika nga vhutendatenda ha Vhavenda , niwana wa shenga na Tshifhiwa we na guda ngaye, vha fana hani vha dovha vha fambana hani? (2)
- 1.13 Ni a pfela vhutungu Vho Luvhani naa ni tshi sedza zwothe zwe vha tangana nazwo kha nganea iyi? (2)
- 1.14 No vha ni tshi do itani arali ho vha hu ini Vho Vho Jona? Nani mbuno nthihi. (2)
- THANGANYELO: [25]

PHINDULO

1.1	Ndi Vho-Madilaga	(1)
1.2	Vhathu avho vho vha vha tshi khou bwela phamba khoroni ya Vho Madilaga.	(2)
1.3	Tshipida tsha u welela ha nyito	(1)
1.4	➤ Ndi muthu ane a sa dzulisane zwavhudi na vhahura vhavho. ➤ Mufumakadzi wa vhutendatenda ane a tenda na zwa vhuloi. Na zwiriwe zwi pfalaho	(2)
1.5	Khudano ya nga nda. Khudano iyi i bvelela musi Vho Madilaga vha tshi fara Vho Anna nga tshanda uri vha vha ise mukomani nge vha vha wanetshedza vha tshi tshi khou bwela phamba khoroni ya mudi wavho.	(2)
1.6	➤ Vha teketela divha le Tshifhiwa a ya mudini wavho a tshi khou tamba na vhana vhavho uri shenga a vha li todi ➤ Vha toda u divha uri Vho-Luvhani na Tshifhiwa vho vha vho dela mini, lwe vha thoma u semana musi vha songo wana zwe vha vha vha tshi khou toda. ➤ Vha da vha wanala nga Vho-Madilaga vha tshi khou bwela phamba khoroni yavho nga murahu ha musi zwibudzana zwa Vho-Ana zwo lumiwa nga mmbwa dza Vho-Madilaga	(2)
1.7	A i tangedzei na luthihi ngauri shango la Tshandebvu lo tsivhudziwa nga vha muhasho wa mutakalo uri vhaholefali vha tangedzwe.	(2)

1.8	➤ Ho vha na u teketelwa ha Vho Madilaga nga Vho Ana. ➤ Vho Ana vho ya vha dzhia nanga ya u bwela phamba getheni la Vho Madilaga ➤ Vho Madilaga vho wanedza Vho Ana na nanga yavho vha vha isa mukomani. ➤ Vho Ana na Vho Jona vho lifhiselwa zwiito zwavho khoroni ya musanda. (Zwivhili zwi pfalaho)	(2)
1.9	Zwi amba uri arali muthu a ita zwithu zwi si zwavhudi, u tea u zwi imela	(2)
1.10	Vho Ana ndi muthu wa vivho ngeno Vho Luvhani vha muthu wa mbilu yavhudi yo dalaho vhuthu.	(2)
1.11	A si ngoho. Ngauri duvha le Vho Luvhani vha onesa vha tshi pfulutshela Polokwane Vho Madilaga vho lila lwa u tou pfisa vhutungu.	(2)
1.12	➤ Nwana wa shenga ndi ane a tshi mela mano a thoma nga a nthā ngeno Tshifhiwa o tou bebiwa e na lino la nthā.	(1)
1.13	➤ Ndi a vha pfela vhutungu ngauri vha khou newa mutsiko nga munna wavho Vho Madilaga ngeno vha songo tou funa u diwana vha muimana na u beba nwana a re na lino la nthā.	(2)
1.14	➤ Ndo vha ndi tshi do pfuluwa nda ya hune vathu vha sa tsha do dovha vha mmbona ➤ Ndo vha ndi tshi do eletshedza dziñwe nanga uri si tende u itiswa zwithu zwo vhfahho ngauri zwi a wedza khakhathini.	(2)

[25]

4.3 MBUDZISO DZINE DZA DO FHINDULWA NGA MUGUDI:

LINGEDZANI U FHINDULA MBUDZISO NDAPFU NA PFUFHI DZI RE AFHO FHASI NI TSHI ITELA U PFESESA BUGU YE NA RANDELWA YONE. MBUDZISO IDZI DZI TOU VHA TSUMBO. NI SONGO LAVHELELA URI MULINGONI NI DO TANGANA NADZO DZO TOU RALO.

MBUDZISO YA 1: *NANDI NDI SHENGA?* – MBUDZISO NDAPFU

Fhindulani mbudziso ndapfu dzi tevhelaho.

Vhulapfu ha maanea anu vhu vhe u bva kha maipfi a 400 u ya kha a 450. [25]

Munwali makone wa bugu ya nganea u ola vhabvumbedzwa vhawe nga ndila dzo fhambanaho uri nganea i takadze. No disendeka nga likumedzwa ili sengulusani ndila ye munwali a ola ngayo vhaanewa vha tevhelaho u bveledza kana u ri disela milaedza/therwana nganeani iyi:

Vho Luvhani

Vho Madilaga

Vho Ana

MBUDZISO YA 2

Nganea yavhudi yo lundwaho tshidele i vhonala nga u bveledza khudano, tshipikwa hu u toda u vhangula dzangalelo la vhavhali.

Sengulusani likumedzwa le na newa afho ntha no disendeka nga khudano dzi wanalaho buguni iyi.

MBUDZISO YA 3

Bugu ya nganea yo nwalwaho zwavhudi ndi ine musi ro no vhala ra sala ro guda zwinzhi nga khayoy. Sengulusani ndila ye munwali a shumisa ngayo vhaanewa u bvisela khagala milaedza buguni iyi.

NANDI NDI SHENGA? – MBUDZISO PFUFHI

MBUDZISO YA 1: MBUDZISO PFUFHI

Vhalani tshipida tsha mafhungo tshi bvaho kha nganea iyi ya “Nandi ndi shenga?”

Ni kone u fhindula mbudziso dzi tevhelaho:

TSHIBVELEDZWA TSHA A

“Vho Madilaga, ndi vha fare mulomo. Nne ndi khou da ndi tshi khou divha mafhungo othe, vha songo vhuya vha didina nga u ntalutshedza othe. Khotsi a vhana vho do ri vho no vhone na mulangi wa fhanu sibadela, vha da henengei kha nne vha mmbudza. Ndi hone nne ndi tshi humbula uri ndi de ndi vha tolele ndi tshi vha itela khathihi na ene niwana thabelo.”

“Zwi a pfala vhafunzi. Na nne ndi vhona tshi tshone tshifhinga tshine wa lila u thadulwa hoyu muhwalo nga thabelo. Vhone vha ri arali hu si na vathu vhane vha khou u rabelisa, vha ri ala maloto a avha muzwala wanga u nga a imela?”

“Mufumakadzi Vho Madilaga, kha ri thome ri a litshe a houla. Kha ri ite thabelo.”

Vho Boshoto na vha vhe vha da navho vha thoma nga u imba luimbo vha kona u vha Bivhili. Vho vula kha bugu ya Muhuweleli 1:8-9. Yone vho i vha vha kona u i talutshedza ho no rabelwa.

V8. Zwithu zwothe zwi na mishumo yazwo, muthu u ro kundwa u zwi amba a vuledza, ito a li furi u zwi vhona, ndevhe a i dali u zwi pfa.

V9. Zwe zwa vhuya zwa vha hone zwi do di dovha zwa vha hone, zwe zwa vhuya zwa itwa zwi do di dovha zwa itwa. A hu na tshithu tshiswa fhanu dasi ha divha.”

“Mufumakadzi Vho Madilaga, ipfi la Mudzimu lo vhaliwa, li khou amba na vhone kathihi na rihe rothe. Nne ndo zwi pfa uri vhone muya wavho wo tsela fhasi nge kha vhone ha bvelela zwe vha vha vha songo zwi lavhelela. Naho zwo ralo, he ra vha, ri a khwathiswa nga u pfi zwithu zwothe zwi na mishumo yazwo....”

- 1.1 Mafhungo ane vhafunzi vha ri vha a a divha ndi afhio? Talutshedzani. (2)
- 1.2 (2)
- 1.3 Mafhungo ayo e na vha afho ntha a wela kha tshipida tshifhio tsha puloto? Tikedzani phindulo yanu. (2)
- 1.4 Talutshedzani zwine muniwali a tama u ri eletshedza nga iyi nganea. Ni tikedze. (3)
- 1.5 Talutshedzani masiandaitwa o vhangwaho nga kutshilele ku si kwavhudi kwa Vho Madilaga kwa u sa fara Vho Luvhani zwavhudi. Bulani zwivhili zwi pfalaho. (2)
- 1.6 Ndi siangane-de ye ya ita uri avho vha no khou ambiwa navho vha pfulutshele Polokwane? (2)
- 1.7 Muhumbulo muhulwane wa iyi nganea ndi ufhio? Tikedzani. (3)

- 1.8 No sedza mafhungo e na vhala afho nṱha ni vhona vhafunzi vho olwa nga ndilade. Tikedzani. (2)
- 1.9 Izwi zwe vhafunzi vha vha vha khou vhudza vhomme Vho Madilaga zwi bvaho kha idzo mitaladzie, ni a tendelana nazwo naa? Tikedzani nga mbuno dzi pfalaho. (2)
- 1.10 Nga kuvhonele kwanu ni vhona zwe Vho Madilaga vha itela Vho Luvhani zwo tea naa? Tikedzani nga mbuno mbili (2)
- 1.11 Inwi arali ni vhe ni kha nyimele ye Vho Luvhani vha vha vha khayoy no vha ni tshi nga Itani ? Bulani zwiraru (3)

ṰHANGANYELO: [25]

4.4 KHETHEKANYO YA B NA C: RUBRIKI YA U TOLA/MAKA MAANEA A LITHERETSHA – PHINDULO NDAPFU: NGANEA [MARAGA: 25]

Khriteria	Vhukoni ha nthesa	Tshikili tshone	Vhukoni ha vhukati /ho linganelaho/vhu fushaho	Vhukoni ha fhasi	U sa kona
ZWI RE NGOMU Tsenguluso ya thoho Tshidziki tsha mafhungo/u khwathisedza nga vhutanzi na kupfesesele kwa tshibveledzwa MARAGA 15	12–15 - Phindulo ya mathakhethakheni/nthesa : 14–15 Phindulo ya mathakheni/ntha: 12–13 - Tsenguluso yo nwelelaho ya thoho - Mbuno dzo angalalaho dzi gobolaho; hu na khwathisedzo yo dziaho u bva kha tshibveledzwa - U pfesesa ha nthesa ha lushaka lwa linwalwa na tshibveledzwa	9–11 - U sumbedza u pfesesa na u sengulusa thoho nga ndila yone - Phindulo ndi yo faredzaho zwidodombedzwa zwi khagala - Mbuno dziinwe dzi pfadzaho dzo nekedzwa, naho dziinwe dzadzo dzi songo tou tikedzwa u swika henefho - Hu na vhutanzi ha u pfesesa lushaka lwa linwalwa na tshibveledzwa	6–8 - U pfesesa thoho lwo linganelaho/hu songo godombelaho; a si zwothe zwitalusi zwo dodombedzwaho - Hu na dziinwe mbuno dzi tikedzaho thoho - Maiwe makumedzwa o tikedzwa, fhedzi vhutanzi a vhu tendisei tshifhinga tshothe - U pfesesa linwalo na tshibveledzwa hu songo fhelelaho	4–5 - U pfesesa thoho lwa u tou phuphuledza; a hu tou vha na zwiinwe zwitalusi zwo senguluswaho nga vhudalo - Mbuno thukhu dzi tikedza thoho - Makumedzwa a tshimbilelanaho ndi matukutuku - U pfesesa hutuku ha linwalwa na tshibveledzwa	0–3 - U pfesesa hutukutuku ha thoho - Ndingedzo yo rembedaho/i songo khwathaho ya u fhindula mbudziso - Makumedzwa ha tendisei na kathihi - Mugudi ha na ndivho ya lushaka lwa linwalwa kana tshibveledzwa
TSHIVHUMBEO NA LUAMBO Tshivhumbeo, thevhekano i pfadzaho na kunekedzelwe kwa mafhungo	8–10 - Tshivhumbeo tsho lunzhedzana tshothe - Marangaphanda na magumo ndi zwa nthesa - Makumedzwa o vhekanywa zwavhudi nahone a bveledzwa zwi	6–7 - Tshivhumbeo tshi re khagala na makumedzwa a tevhelelanaho lu pfadzaho - Marangaphanda na magumo na dziinwe phara zwo dzudzanywa nga ndila yo faranaho	4–5 - Hu na vhuinwe vhutanzi ha tshivhumbeo - U pfadza na ndunzhendunzhe zwi di vha hone, fhedzi zwo faredza	2–3 - Tshivhumbeo tsho pulaniwa nga ndila yo khakheaho - Makumedzwa ho ngo vhekanywa nga ndila i pfadzaho - Vhukhakhi ha	0–1 - U shaea ha tshivhumbeo tsho pulaniwaho zwi khakhisa thevhekano ya likumedzwa - Vhukhakhi ha

Luambo, thouni na tshitaila zwo shumiswaho kha maanea/phindulo ndapfu MARAGA 10	khagala - Luambo, tshitaela, na thouni zwo vhibva, zwi a tokonya, nahone zwo lulama	- U tevhekana hu pfadzaho ha makumedzwa - Luambo, thouni na tshitaela hunzhi zwo lulama	vhukhakhi - Hu na vhukhakhi vhu vhonealaho ha luambo; thouni na tshitaila hunzhi zwo tea - Phara hunzhi dzo lulama	luambo vhu khagala - Thouni na tshitaela a zwo ngo tea - Phara dzo khakhea	luambo na tshitaila zwi itisa uri phindulo iyi i kundelwe u swikelela - Thouni na tshitaela a zwo ngo tea - Phara dzo khakhea
MARAGANYANGA REDZI	20–25	15–19	10–14	5–9	0–4